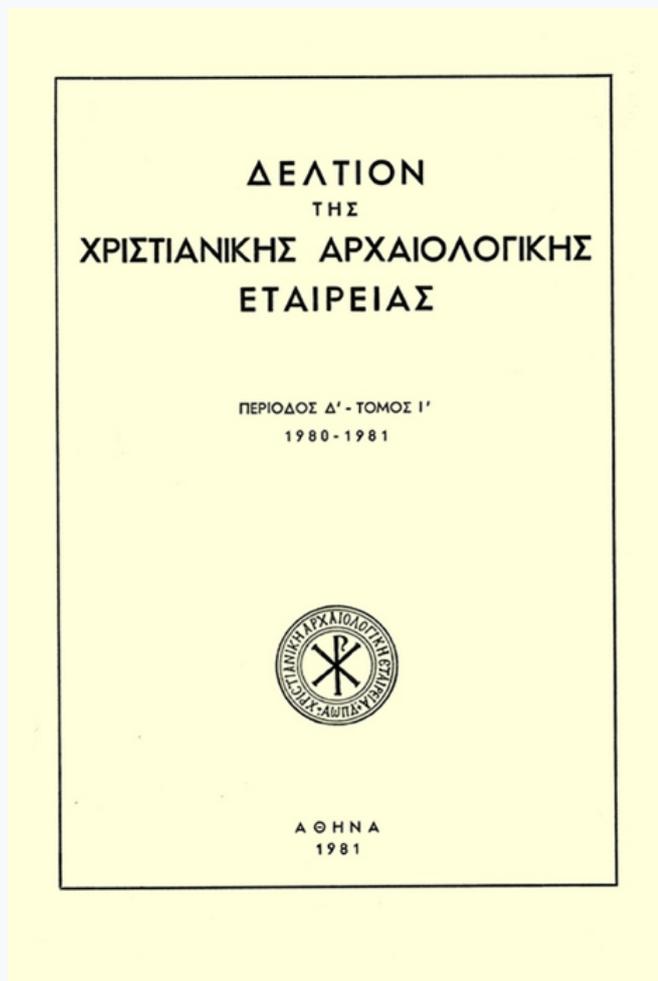

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 10 (1981)

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ανδρέα Γρηγ. Ξυγγόπουλου (1891-1979)

Οι τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος στον Άγιο Νικήτα της Κηπούλας (εικ. 1-2, πίν. 61-66)

Νικόλαος Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.910](https://doi.org/10.12681/dchae.910)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν. Β. (1981). Οι τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος στον Άγιο Νικήτα της Κηπούλας (εικ. 1-2, πίν. 61-66). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 10, 239-258. <https://doi.org/10.12681/dchae.910>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος στον Άγιο
Νικήτα της Κηπούλας (εικ. 1-2, πίν. 61-66)

Νικόλαος ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 10 (1980-1981), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Ανδρέα Γρηγ. Ευγγόπουλου (1891-1979) • Σελ. 239-258

ΑΘΗΝΑ 1981

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΣΤΡΩΜΑΤΟΣ
ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΝΙΚΗΤΑ ΤΗΣ ΚΗΠΟΥΛΑΣ

(ΠΙΝ. 61 - 66)

I. Ο ΝΑΟΣ

Πλάϊ στο νεκροταφείο του χωριού της Μέσα Μάνης Κηπούλα σώζεται παλιά μονοκάμαρη εκκλησία, έσωτερ. διαστ. $7,45 \times 3,18$, χτισμένη με πρόχειρα πελεκημένους κυρίως όγκολίθους συνδεόμενους με άσβεστοκονίαμα*. Ή στέγη του ήμικυκλινδρικού θόλου και ό Α τοίχος στο πάνω μέρος έχουν επισκευαστεί. Επίσης και το άνώτατο τμήμα της Β πλευράς. Στους άρμους της λιθοδομής του Ν και Β τοίχου παρεμβάλλονται κομμάτια κεραμιδιών. Ή ήμικυλινδρική άψίδα, χτισμένη με πέτρες συνηθισμένου μεγέθους διατρυπάται άπό μικρή, τοξωτή, φωτιστική θυρίδα. Έδώ τά κεραμίδια είναι πολυάριθμα, άκανόνιστα χτισμένα σ' όλη την έκταση του τοίχου. Θύρα άνοίγεται στη Δ πλευρά. Τό περίθυρό της άποτελούν όγκόλιθοι έπιμελέστερα λαξευμένοι. Πάνω άπό τό άνώφλιο μικρό άνακουφιστικό τόξο. Τό πάχος τών τοίχων είναι 0,90 μ. Τήν καμάρα ύποβαστάζουν δυό σφενδόνια, πού στηρίζονται σέ τέσσερις ψευδοπεσσούς. Κατά μήκος τών μακρών πλευρών είναι χτισμένο χαμηλό έδρανο¹. Στο δάπεδο, άνάμεσα στους ψευδοπεσσούς του Α σφενδονίου, διακρίνονται ίχνη της πακτώσεως του τέμπλου. Τήν άγία Τράπεζα, βασισμένη σέ κομμάτι κίονα, άποτελεί κιονόκρανο άνέμελης λαξεύσεως (Είκ. 2). Στην έπάνω πλευρά του, διαστ. 0,81 μ. $\times$ 0,595 μ., μέσα σέ έξεργο όρθογώνιο πλαίσιο έπιπεδόγλυφος ίσοσκελής σταυρός με διαπλατυνόμενα τά άκρα τών κεραίων του. Άνάμεσά των είναι χαραγμένα τά συντομογραφήματα $\frac{\overline{IC}}{N} \frac{\overline{X}}{K}$. Στο χώρο πού περικλείνει τό πλαίσιο, κοντά στη ΒΑ γωνία, όρθογώνιος λακκίσκος, βάθους 0,015 και διαστ. $0,12 \times 0,08$ μ. Στη Δ πλευρά του πλαισίου εγγάρακτη έπιγραφή² σέ δυό σειρές (Είκ. 1):

*Ή ιδιοτροπία κατοίκων της Κηπούλας, πού είχαν τό κλειδί του ναού, δέ μου έπέτρεψε νά μωδ στο μνημείο, όταν πήγα τό καλοκαίρι του 1980 με άρχιτέκτονα, για νά μετρήσωμε και νά σχεδιάσωμε τομή και κάτοψη.

1. Ψηλότερα στο μάκρος τών πλευρικών τοίχων της εκκλησίας έχουν έδώ και χρόνια κατασκευαστεί τσιμεντένια ράφια, για τήν τοποθέτηση ξύλινων κιβωτίων, πού περιέχουν όστά έξ άνακομιδής.

2. Έπιγραφές έχουν και άλλες άγιες Τράπεζες μεσοβυζαντινών χρόνων άπό τή Μεσσηνιακή Μάνη. Βλ. Ν. Β Δ ρ α ν δ ά κ η, Δυό βυζαντινές ένεπίγραφες πλάκες άγίας Τρά-

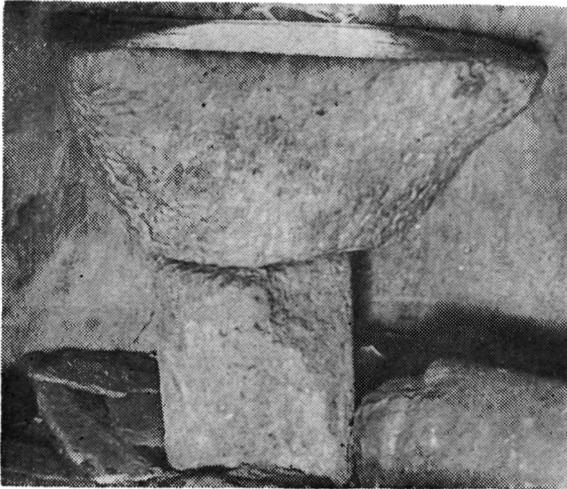
Εικ. 1. Άγιος Νικήτας Κηπούλας. Τμήμα από την επιγραφή της άγιας Τράπεζας.

+ΜΝΗ(Σ)ΘΗΤΗΚ(ΥΡΙ)ΕΤΟΥΔΟΥΛΟΥΣΟΥΜΑΜΑ· ΑΜΑΧΒΗ
ΟΥΚ(ΑΙ)ΤΕΚΝΗΣ ΑΥΤΟΥΤΟΥΠΟΘΟΥΚΤΗΣΑΝΤΟΚΤΟΝΑΛΛΟΝΑ
ΟΤΟΥΤΟΑΜΗ

πού μεταγράφονται:

*Μνή(σ)θητη Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Μάμα· ἅμα σηβήου κ(αί) τέκνης αὐτοῦ
τοῦ πόθου κτήσαντος τὸν ἄλο ναὸ τοῦτο ἀμή.*

Τὰ γράμματα μοιάζουν μὲ τὰ χαραγμένα στὶς επιγραφές τοῦ μαρμαρᾶ Νικίτα³ (1074, 1075). Ἐπομένως πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ

Εικ. 2. Άγιος Νικήτας Κηπούλας. Άγια Τράπεζα.

11ου αἰώνα. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, ὁ κτήτορας Μάμας ἔχτισε κι ἄλλη ἐκκλησία, πού δὲν εἶναι γνωστὸ ποιὰ ἦταν. Ἀμφίβολο ὅμως ἂν κι ὁ «ἄλος ναός», πού ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή, εἶναι ὁ Ἅγιος Νικήτας⁴. Ἡ σημερινὴ ἅγια του Τράπεζα δὲ μοιάζει νᾶναι ἡ ἀρχικὴ.

πεζας σὲ ναοὺς τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, Μνήμη Γεωργίου Ι. Κουρμούλη, Ἄθῃναι, 1980, σ. ἀνατύπου 1, 4.

3. Ν. Β. Δρανδάκης, Νικήτας μαρμαρᾶς, Δωδώνη Α' (1972), 21 - 44, πίν. ΙΙ, ΧΙα, ΧΙνα. Ὁ Ἰδιος, Ἄγνωστα γλυπτὰ τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στὸ μαρμαρᾶ Νικήτα ἢ στὸ ἐργαστήρι του, ΔΧΑΕ περ. Δ' τόμ. Η' (1975 - 1976), 19 - 27, πίν. 7α, 8δ, 9α, ὁ Ἰδιος, Δυὸ βυζαντινὲς ἐνεπίγραφες πλάκες, δ.π. εἰκ. 1.

4. Ἡ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς στὸν 11ο αἰώνα δὲ συμβιβάζεται μὲ τὴ χρονολόγηση

Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐκκλησίας σώζει τοιχογραφίες σὲ δυὸ στρώματα. Ἐπὶ τὸ πρῶτο σώζονται λείψανα⁵. Τὰ χρονολόγησα παλιότερα ἀπὸ τὸ 10ο αἰώνα

τοῦ ναοῦ – βλ. συνέχεια – στὸ 10ο. Γι' αὐτὸ δὲν ἀποκλείεται ἡ ἀγία Τράπεζα νὰ μεταφέρθηκεν ἀπὸ ἄλλη ἐκκλησία. Μήπως ἀπὸ τὸν πλησιόχωρο μονοκάμαρο ναὸ τῆς Παναγίας, ποὺ σώζει λείψανα τοιχογραφιῶν στὴν κόγχη καὶ ἡ χτιστὴ μέσα στὴν ἀψίδα τοῦ ἀγία Τράπεζα εἶναι μεταγενέστερη;

5. Γι' αὐτὰ ἐγινε μνεῖα στὴ μελέτη μου Ἔγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ΕΕΒΣ ΛΖ' (1969 - 1970), 452. Ἐκεῖ τὸ χωριὸ ἀναφέρεται ὡς Ἄνω Πούλα. Στὴν ἀψίδα, χαμηλά, διαφαίνονται μετωπικοὶ ἱεράρχες μὲ μονόχρωμα φαιλόνια. Οἱ ἄγιοι καὶ ὄλες οἱ παραστάσεις τοῦ ἀρχικοῦ στρώματος ἔχουν χτυπηθεῖ μὲ τὸ σφυρί, γιὰ νὰ πιάσει τὸ νεώτερο ἀσβεστοκοινίαμα. Καλύτερα διακρίνεται ὁ πρῶτος ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ ἐπίσκοπος. Φορεῖ ὄχρὸ ἐγγεῖριο στολισμένο μὲ δικτυωτὸ κόσμημα ἀπὸ βαθυκάστανες γραμμές. (Ἄς σημειωθεῖ πῶς τὸ δεύτερο στρῶμα σ' αὐτὴν τὴ θέση ἐμμεῖτο ὀρθομαρμάρωση.) Στὴν καμάρα εἰκονίζονταν ἡ Ἀνάληψη. Καλύτερα σώζονται στὸ Β ἡμιχόριον τρεῖς κεφαλές Ἀποστόλων σὲ κυανόμαυρο βάθος. Ὁ πρῶτος μὲ ὄχρὸ φωτοστέφανο, περικλειόμενο μέσα σ' ἓνα μόνο μελανὸ διάλιθο (:) κύκλο, μὲ μαῦρα τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια, σκοτεινόχρωμο τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ ἀπλές, γρήγορες, μελανές γραμμές. Τὶς σιτόχρωμες παρειές τοῦ ζωντανεῦσιν κόκκινα τρίγωνα. Τὰ μαῦρα μάτια τοῦ εἶναι μεγάλα καὶ τὸ κατὰ μέτωπον κεφάλι κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰριστερὰ. Ὁ δεύτερος Ἀπόστολος μὲ τὸν κεραμιδι φωτοστέφανο δὲν εἰκονίζεται μετωπικός. Ἐχει καστανέρυθρα μαλλιά καὶ μαῦρα γένεια. Καστανὸ χρῶμα σκιάζει τὴν ἄνω δεξιὰ γωνία τοῦ μετώπου. Τὸ ἔντονο βλέμμα τοῦ εἶναι στραμμένο ψηλά, πρὸς τὸ κλειδὶ τῆς καμάρας, ὅπου θὰ εἰκονίζονταν ὁ ἀναλαμβανόμενος Χριστός, ὅπως ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τῶν φορεμάτων τοῦ καὶ τῶν φτερῶν Ἀγγέλου. Τὰ ἐνδύματα τοῦ ΒΑ. Ἀγγέλου τοῦ ἀρχικοῦ στρώματος ἀποδίδουν ἐνάλληλες, κυματιστές, πλατιές γραμμές σὲ χρῶμα κεραμιδι βαθύ, ἀνοικτὸ καὶ ἄσπρο (λευκορρόδινο). Πλατιές γραμμές ἀποδίδουν τὶς σκιές τῶν φορεμάτων καὶ τῶν ἄλλων μορφῶν. Ἄλλος Ἀπόστολος ζωγραφίζονταν χαμηλά στὸ Β ἄκρο τοῦ Α τυμπάνου καὶ ἄλλος πολὺ μικρόσωμος χαμηλά στὸ Β σκέλος τοῦ ἐσωραχίου τῆς Α ἐνισχυτικῆς ζώνης. Φορεῖ λευκὸ χιτῶνα μὲ κυανόμαυρες γραμμικὲς σκιές καὶ κεραμιδι ἱμάτιο. Εἰκονίζεται κατὰ τὸ δεξιὸ πλευρὸ, δεῖχνει ψηλά μὲ τὸ δεξιὸν χέρι καὶ μὲ τὸ ἄλλο κρατεῖ ραβδί. Ἵσως λοιπὸν εἶναι ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας καὶ ἀποτελεῖ μέλος ἡμιχορίου τῆς Ἀναλήψεως, ἡ ὁποία εἶχεν ὅπως καὶ στὸν Ἄγιο Παντελεήμονα Μπουλαριῶν κυκλικὴ διάταξη. Στὴ συνηθισμένη θέση τοῦ Β ἡμιχορίου εἶδαμε πῶς παριστάνονται τρεῖς Ἀπόστολοι. Ἄλλοι τότε θὰ ζωγραφίζονταν καὶ στὸ Ν σκέλος τῆς καμάρας. Ἐπομένως καὶ ἡ κεφαλὴ ποὺ φαίνεται χαμηλά στὸ Ν σκέλος τοῦ ἐσωραχίου τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης θὰ ἀνήκει καὶ αὐτὴ σὲ βραχύσωμη μορφή ἄλλου Ἀποστόλου τῆς Ἀναλήψεως. Πιο πάνω διεσταλμένη μὲ διαχωριστικὴ ταινία ὀλόσωμη μορφή καὶ ἀπέναντί τῆς στὸ Ν ἐσωρράχιο ἄλλη ποὺ κρατεῖ σπαθὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ φορεῖ λευκὸ πῶμα στολισμένο μὲ μαῦρο δικτυωτὸ κόσμημα. Στὸ Δ μέτωπο τῆς Α ἐνισχυτικῆς ζώνης κόσμημα ἀπὸ τριπλὴ θλαστὴ ταινία χρώματος καστανοῦ κυανοπράσινου καὶ ἄσπρου σὲ λευκὸ βάθος. Στὸ Ν τοῖχο μεταξὺ τῶν δυὸ σφενδονίων 4 μετωπικοὶ Ἄγιοι, ὀλόσωμοι. Οἱ δυὸ πρῶτοι ἀπὸ τὰ ἀνατολικά εἶναι στρατιωτικοί. Φοροῦν πολυκόσμητους χιτῶνες, στολισμένους μὲ μελανὰ στολίδια καὶ ἐρυθροὺς μανδῦες. Κρατοῦν μὲ τὸ καμπτόμενο μπροστὰ στὴν κοιλιά χέρι ἀπὸ τὴ λαβὴ κατακόρυφο πρὸς τὰ κάτω ξίφος μέσα στὸ θηκάρι τοῦ. Ὁ πρῶτος ἔχει σταρόχρωμη, λευκωπὴ ἐπιδερμίδα μὲ ἐρυθρὲς ἐπιμήκειες κηλίδες στὶς παρειές. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀποδίδουν πολὺ πλατιές γραμμές.

Στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας μεταξὺ τοῦ Δ τοίχου καὶ τῆς Δ ἐνισχυτικῆς ζώνης ἀριστερὰ

ἐξ ἀφορμῆς τῆς ὁμοιότητας τοῦ ὕφους τῶν μὲ τις τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα Μπουλαριῶν (991/92). Αὐτὰ τὰ λείψανα ὑποδεικνύουν καὶ τὴ χρονολόγησι τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχῇ, μιὰ καὶ ἡ τοιχογραφία του καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς δὲν ὀδηγοῦν σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα.

II. ΟΙ ΝΕΩΤΕΡΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ

Καὶ ἀπὸ τὶς νεώτερες τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικήτα, ἀκαθάριστες καὶ αὐτές, δὲ διατηροῦνται πολλὰ παραστάσεις. Ἀναφέρω ὅσες διακρίνονται⁶. Στὸ τεταρτοσφαιρίο τῆς ἀψίδας τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι τῆς «*Βλαχερνίτισσας*» σὲ προτομή, πρὸ πάνω στὸ τύμπανο ἀριστερὰ ὁ Ἅρχων Μιχαὴλ ὀλόσωμος καὶ ἴσως στὴ μέση τοῦ τυμπάνου τὸ ἅγιο Μανδῆλιο, χαμηλὰ στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας λείψανα ὀρθομαρμαρώσεως, στὴν καμάρια τοῦ ἱεροῦ ὑπολείμματα τῆς Ἀναλήψεως, οἱ τέσσερις Ἄγγελοι ποὺ κρατοῦσαν τὴ δόξα, ὁ Χριστός, τὰ φορέματα τῶν Ἀποστόλων τοῦ Β ἡμυχόριου, μέρος ἀπὸ τὸ Νότιο, στὴ Β στενὴ λωρίδα τοῦ Α τοίχου χαμηλὰ ὁ Ἅγιος Στέφανος καὶ πλάϊ του, κοντὰ στὴ γωνιά τοῦ Β τοίχου, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Στὸ Ν τοῖχο μεταξὺ τοῦ Δυτικοῦ καὶ τοῦ Δ σφενδονίου ὑπολείμματα ἐπάνω τῆς Βαΐφόρου καὶ κάτω τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ⁷, ὀλόσωμου μετωπικοῦ.

Ἡ ἀπεικόνισι ὀρθομαρμαρώσεως στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας στάθηκε, φαίνεται, ἀφορμὴ νὰ παρασταθεῖ ὁ Χρυσόστομος στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ.

1. Ἡ Πλατυτέρα ἀποτελεῖ ἓνα «μεροκάματο», ὅπως δείχνει ἡ ἀπόληξι τοῦ ἀσβεστοκονιάματος κατὰ μῆκος τῆς γενέσεως τοῦ τεταρτοσφαιρίου. Ἀπὸ τὸ Χριστὸ σώζονται λείψανα τοῦ δίσκου καὶ τὸ ἓνα χέρι ποὺ κρατεῖ τυλιγμένο εἰλητάριο. Ἡ Παναγία (Πίν. 61α) φορεῖ ἐρυθρὸ κεφαλόδεσμο, διακοσμημένο μὲ σειρὰ κύκλων μικρότερων καὶ μεγαλύτερων σὲ χρῶμα ὠχρας καὶ καφέρυθρο μαφόρι μὲ τριπλὴ ὠχρὴ ταινία στὸ ἐλεύθερο ἄκρο του, γύρω

ἴχνη ἴσως Ταφῆς ἢ Ἐπιταφίου Θρόνου. Διακρίνεται σὲ λευκὸ βάθος ἐρυθρὸ περίγραμμα ξαπλωμένης μορφῆς ποὺ τὴν ἀγκαλιάζει γύρω στὸ λαιμὸ, ἴσως τὴ στιγμὴ ποὺ τὴν ἀποθέτει, ἄλλη σκυμμένη μορφή, ἐνῶ πίσω τῆς φαίνεται τρίτη σὲ ὁμοία στάσι. Δεξιὰ ἴχνη ἄλλης σκηνῆς, μᾶλλον τοῦ Λίθου. Πρόσωπο καθήμενο, ποὺ εὐλογεῖ μὲ τὸ ἓνα χέρι καὶ μὲ τὸ ἄλλο κρατεῖ σκῆπτρο, προφανῶς εἰκονίζει Ἄγγελο. Ἀριστερὰ του δυὸ μικροσκοπικὰ ἄτομα, τὸ ἓνα πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἴσως στρατιῶτες. Τὸ ἐνδυμα τοῦ Ἀγγέλου εἶχε χρῶμα κεραμιδί. Πάνω, σὲ ὄλο τὸ πλάτος καὶ τῶν δυὸ παραστάσεων, ὕπῃρχε πιθανότατα μιὰ μόνου σκηνή. Στὸ Δ τοῖχο ἴσως εἰκονίζονταν ἡ Σταύρωσι.

6. Στὴν περιγραφὴ εἶχε βοηθήσει, ὅταν ἐγινεν, ἡ τότε βοηθὸς τῆς ἔδρας τῆς βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κ. Θεοπίστη Λίβα - Ξανθάκη. Τὴν εὐχαριστῶ.

7. Στὴν ἴδια θέσι ζωγραφίζεται μετωπικὸς ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ μὲ αὐτοκρατορικὴ στολή στὴν Ἁγία Σωτήρα τοῦ Δρῦ Μάνης (ΠΑΕ 1975, σ. 191 καὶ πίν. 173β). Τὴν τοιχογραφία χρονολόγησα ἀπὸ τὸ 13ο αἶ.

γύρω από το πρόσωπο, και άκτινωτό σταυρό⁸ πάνω στο μέτωπο· τις κεραίες του σταυρού αποτελούν κύκλοι με κόκκινες πέτρες. Ο καστανοπράσινος προπλάσμος αποδίδει και τις σκιές στη μύτη, στα μάτια, στο πηγούνι. Στα-ρόχρωμη ή επιδερμίδα, βαθυκάστανα τὰ χαρακτηριστικά, άνοιχτού καστανού τὰ χείλη. Ώχροκάστανο χρώμα έχει και ή άριστερή παλάμη, ή άνοιχτή πρὸς τὸ θεατή. Τὸ βαθυκόκυανο περικάρπιο έχει στην άκρη ώχρή, στενή ταινία με δυὸ κεραμιδι γραμμές.

Πάνω στο βαθυκόκυανό βάθος μεταξύ του δεόμενου χεριού και τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας έρυθρός δίσκος με τῆ λευκή συντομογραφία Θ(εο)ϛ. Ἀντί-στοιχα, άριστερά θά υπήρχε ή συντομογραφία Μ(ήτη)ρ.

Ο σταυρός που έχει τὸ μαφόρι τῆς Παναγίας πάνω από τὸ μέτωπο μοιάζει με τὸ σταυρὸ τῆς Ἁγίας Ἄννας σὲ τοιχογραφία τῆς Staraya Ladoga (γύρω στο 1167)⁹. Είναι όμως έδῶ συνθετότερος. Οί λίθοι αἴφνης συνδέονται με-ταξύ των, ένῶ στη Ladoga είναι ασύνδετοι. Ἐπειτα τὸ ὕφος τῆς μορφῆς στη Ladoga είναι διαφορετικό. Ἡ άγία με τὸν ψηλό λαιμό έχει λεπτό πρόσωπο, στεγνό, ὀστεώδες, με κομνήνεια μύτη και με άπότομες αντίθεσεις σκιερῶν και φωτισμένων μερῶν. Τὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας αντίθετα, είναι πολὺ φω-τεινότερο, άρμονικότερα αὐγὸσχημο, κλασικό, με καμαρωτά φρύδια και διεσταλμένα, φοβισμένα μάτια. Ὑστερα είναι κάπως έπίπεδο με ἴσια κι ὄχι γρυπή μύτη. Πάλι ὅπως φαίνεται άρχαιότερο άν συγκριθεῖ με τὸ πιὸ πα-χουλό πρόσωπο τῆς Ἁγίας Μαρίας (β' μισὸ του 13ου αἰ.) στο ναὸ του Σω-τήρα κοντὰ στὰ Μέγαρα¹⁰. Τὰ μάτια τῆς άγίας με τὸ ρεαλιστικότερο και πιὸ φωτεινό, αντικλασικό πρόσωπο είναι μικρότερα, τὰ φρύδια ἴσια, δια-φορετικὸς κι ὁ σταυρὸς στο μαφόρι.

2. Ἀπὸ τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς Ἀναλήψεως ή κυκλική έναστρη δόξα¹¹ έχει χρώμα ὄχροπράσινο και λευκό. Ο Χριστὸς (Πίν. 61β) εὐλογώντας με τὸ δεξι χέρι κάθεται πάνω στο τὸξο τῆς Ἰριδας, που δηλώνεται με γραμμὴ κυματιστή¹². Σὲ ἄλλο μικρότερο τὸξο, ὅμοια δηλούμενο, στηρίζει τὰ πό-

8. Γιὰ τὴ σημασία του σταυροῦ στο μέτωπο τῆς Παναγίας βλ. Ch r. K o n s t a n t i n i d e s, Le sens théologique du signe «croix - étoile» sur le front de la Vierge des images byzantines, Akten des XI. Intern. Byz. Kongr., München, 1960, σ. 262 - 266.

9. V. L a z a r e v, Old Russian Murals and Mosaics, Phaidon, London, 1966, εικ. 51 τῆς σ. 249.

10. Ν τ. Μ ο υ ρ ί κ η, Οί τοιχογραφίες του Σωτήρα, κοντὰ στο Ἄλεποχώρι τῆς Με-γαρίδας, Ἀθήνα, 1978, εικ. 69.

11. Ἡ δόξα του άρχικοῦ στρώματος είχε πάνω στο λευκοκόκυανό βάθος κόσμημα από κα-φὲ ψαροκόκκαλο (σχηματοποιημένο κλαδι δάφνης;) που σκέπαζε τὴν ταινία της.

12. Με κυματιστή λευκή γραμμὴ δηλώνεται τὸ περίγραμμα τῆς πλατιᾶς ταινίας που περιβάλλει τὴ δόξα τῆς Μεταμορφώσεως στο ναὸ του συνοικισμοῦ Καλόπυργος του χω-ριοῦ Δρυ τῆς Μάνης, ΠΑΕ 1975, πίν. 172α (13ου αἰ.).

δια¹³. Φορεῖ πορφυρὸ χιτῶνα με κατάκοσμα περικάρπια καὶ ἐρυθρὸ ἱμάτιο με κίτρινες χρυσοκοντυλιές. Τὰ βαθυκάστανα μαλλιά του πέφτουν πίσω, πάνω στὸν τράχηλο. Τὸ λεπτὸ πρόσωπο ἔχει καστανέρυθρο προπλάσμο, ὁμοιόχρωμες σκιές καὶ σταρόχρωμη ἐπιδερμίδα. Ἐξω ἀπὸ τὴ δόξα, πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ Ἰησοῦ με λευκὰ γράμματα στὸ κυανὸ βάθος ἐπιγραφή: Η ΑΝΑ[ΛΗΨ]ΗC. Στὸ κυανὸ βάθος προβάλλονται καὶ οἱ τέσσερις Ἄγγελοι ποὺ βαστάζουν τὴ δόξα. Τὰ δάχτυλα τοῦ ἑνὸς χεριοῦ των μόλις διακρίνονται στὴν περιφέρεια τοῦ δίσκου της, ἐνῶ τὸ ἄλλο προβάλλεται στὴ δόξα. Στὰ φορέματά των ἐναλλάσσονται τὰ χρώματα κόκκινο με ἐρυθρόλευκες πτυχές καὶ κυανὸ με πτυχές λευκοκύανες. Οἱ κεφαλές των στρέφονται πρὸς τὰ ἔξω κι ἔχουν καστανέρυθρα κυματιστὰ μαλλιά ποὺ σκεπάζουν τὸν αὐχένα. Τὰ πρόσωπά των πλάθονται με ὄχρα σὲ χρῶμα σταριοῦ καὶ με λευκὸ ποὺ τονίζει τὶς προεξέχουσες μικρὲς ἐπιφάνειες. Τὰ φτερά, μᾶλλον κοντά, εἶναι καστανέρυθρα καὶ στολίζονται με σειρὰ λευκῶν λίθων κατὰ τὴν ἐπάνω καμπυλόπλευρη ἀπόληξή των.

Ἄπὸ τοὺς Ἀποστόλους τοῦ Β ἡμιχορίου (Πίν. 62α) σώζονται τὰ πόδια τεσσάρων, περίπου ἀπὸ τὴ μέση τῶν μηρῶν καὶ κάτω. Ὁ πρῶτος καὶ ὁ τέταρτος βαδίζουν πρὸς τὰ δεξιὰ, ὁ δεῦτερος καὶ ὁ τρίτος στέκουν μετωπικοί. Ὅλοι πάντως παρατάσσονται ὁ ἕνας πλάι στὸν ἄλλο στὴν ἴδια γραμμὴ. Οἱ ἄλλοι δυὸ θὰ παριστάνονταν σὲ δευτέρη σειρά, πιὸ πάνω, ὅπως γίνεται καὶ στὸ Ν ἡμιχόριο (Πίν. 62β). Ὁ πρῶτος καὶ ὁ τρίτος φοροῦν ἐρυθροὺς χιτῶνες με ροδόχρωμα φῶτα καὶ λευκότεφρα ἱμάτια με τεφρὲς πτυχές. Στούς ἄλλους ἐναλλάσσονται τὰ ἴδια χρώματα. Οἱ ράχες τῶν πτυχῶν εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον εὐθύγραμμες.

Ἄπὸ τὸ Ν ἡμιχόριο (Πίν. 62β) διακρίνονται ἕξ κεφαλές φωτοστεφανωμένων Ἀποστόλων κι ἐλάχιστα τμήματα ἀπὸ τὰ φορέματά των. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ πέμπτου ἀπὸ τὰριστερὰ καὶ τοῦ ἕκτου ἀντίστοιχα τὰ ὄνόματα ΙΑΚΟ ΒΟC, ΦΙΛΗ(ΠΠΟC). Ὁ πρῶτος με τὸ ὑψωμένο χέρι πρέπει νὰ εἶναι ὁ Παῦλος, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ φυσιογνωμικά του χαρακτηριστικά. Οἱ Ἀπόστολοι εἰκονίζονται σὲ δύο σειρές· μπροστὰ οἱ τέσσερις καὶ πίσω ὁ τρίτος καὶ ὁ πέμπτος. Ἡ κατὰ τρία τέταρτα ἀπόδοση τῶν κεφαλῶν ἐναλλάσσεται με στροφή πρὸς τὰριστερὰ ἢ δεξιὰ. Ἄλλοι Ἀπόστολοι κοιτάζουν πρὸς τὰ πάνω κι ἄλλοι ἀτενίζουν πρὸς ἄλλα σημεῖα. Πίσω ἀπὸ τὸν Ἰάκωβο καὶ Φίλιππο διακρίνονται ἀμυδρὰ καστανοὶ κορμοὶ δένδρων ἢ βαθυπράσινο φύλλωμα. Τὰ πρόσωπα, ὅσο ἢ κακὴ των διατήρηση ἐπιτρέπει ν' ἀντιληφθεῖ κανεῖς, ἔχουν καστανὸ προπλάσμο, σταρόχρωμη ἐπιδερμίδα καὶ χαρακτηριστικὰ καστανά. Ἄπὸ τὰ ἡμιχόρια παραλείπονται, ὅπως συμβαίνει καὶ ἄλλοῦ, ἡ Παναγία καὶ οἱ Ἄγγελοι οἱ συνομιλοῦντες με τοὺς Ἀποστόλους¹⁴.

13. Ὅπως ἦδη στὴν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Βλ. καὶ Κ. I. Wessel, *Himmelfahrt Christi*, RbK στήλ. 1240. Εἶναι συνηθισμένος τρόπος ἀπεικόνισως, ὁ ἴδιος, ὁ.π. στ. 1248.

14. Ὁ ἴδιος, ὁ.π. στ. 1245.

Ὁ Χριστὸς (Πίν. 61β) μὲ τὸ λιπόσαρκο, σχεδὸν τριγωνικὸ, στενὸ πρόσωπο, τὸ χαμηλὸ μέτωπο, τὴν πολὺ μακρὴ, λεπτὴ μύτη καὶ τὸ σχετικὰ μακρὸ γένι σχετίζεται μὲ τύπο ποῦ συναντᾶ κανεὶς μὲ λιγότερες ἢ περισσότερες ὁμοιότητες στὴ Δέηση τῆς Ἐγκλειστρας τοῦ Νεοφύτου στὴν Κύπρο (1183)¹⁵, στὴν Ἀνάληψη τοῦ Ἀϊ-Στράτηγου Μπουλαριῶν¹⁶, ἀλλὰ καὶ στὸν Παντοκράτορα τοῦ χριστοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Γεράκι (τέλος 13ου)¹⁷. Τριγωνικὸ πρόσωπο, λιπόσαρκες, βαθουλωμένες παρειᾶς καὶ μακρὸ γένι ἔχει ὁ Χριστὸς καὶ στὴν Ἀνάσταση τῆς Βοϊάνα (1259)¹⁸. Τὸ πρόσωπό του ὅμως ἐκεῖ εἶναι πιὸ φωτεινὸ, τὸ μέτωπο ψηλότερο, ἡ μύτη διαφορετικὴ, ἀποδομένη φυσικότερα, τὸ γένι μονοκόρυφο. Στὴν Ἀνάληψη τοῦ Ἁγίου Νικήτα τὸ δεξιὸ χεῖρ, καθὼς εὐλογεῖ, ὑψώνεται ὅσο καὶ στὸν Ἀϊ-Στράτηγο Μπουλαριῶν καὶ τὸ ἔνδυμα κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ βραχίονα κολπώνεται ἐξίσου πλούσια. Οἱ χρυσοκοντυλιᾶς στὰ φορέματα τοῦ Χριστοῦ τῆς Κηπούλας, ἂν συγκριθοῦν μὲ τὶς φωτεινές, προσεγμένες, καλλιγραφικὲς ἀκμὲς τῶν πτυχῶν σὲ τοιχογραφίες τοῦ Βλαδιμίρ¹⁹ εἶναι λιγότερες, ἀπλούστερες, ἀναιμικὲς καὶ ἀνέμελες.

Ἐναστρὴ εἶναι ἡ δόξα τοῦ Κυρίου καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Λακωνικῆς Μάνης²⁰, ὅπως στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸ Θεολόγο τοῦ γειτονικοῦ χωριοῦ Γαρδενίτσας²¹, στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους τῆς Κηπούλας (1265)²², στὴν Ἀγῆτρια²³.

Τὸ σῶμα καὶ τῶν τεσσάρων Ἀγγέλων ποῦ κρατᾶνε τὴ δόξα φαίνεται μόνον

15. Cyril Mango-Ernest J. W. Hawkins, *The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings*, DOP 20 (1965), εἰκ. 94. Στὴ Μάνη τὸ μακρότερο γένι δὲν εἶναι δικόρυφο.

16. Ν. Β. Δραυδάκης, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις*, 1964, Πίν. 38α.

17. Ἐλένη Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, *Νέες τοιχογραφίες στὸ Γεράκι*, Actes du XVe Congrès International d'Études byzantines II, Art et archéologie, Communications, A, Ἀθήναι, 1981, σ. 317 εἰκ. 15. Τὸ πρόσωπο στὸ Γεράκι εἶναι ἄρμονικότερο, στὴν Κηπούλα φαίνεται ἄν λειψό.

Ἐπὶ τὰ ἔξω τῆς Λακωνίας ἑλλαδικὰ παραδείγματα βλ. τὸ ὅμοιο τύπου πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ τῆς Καθόδου στὸν Ἅδη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τοῦ ἱερέως Θεοδώρου τοῦ Λημναίου Καστορίας, Σ. Πελεκανίδης, *Καστορία, Θεσσαλονίκη* 1953, πίν. 95α.

18. Krustyu Miyaten, *The Boyana Murals*, Sofia, 1961, πίν. 16, 17.

19. V. Lazarev, *Old Russian Murals and Mosaics*, Phaidon, London, 1966, εἰκ. 60, 67.

20. Στὸν Ἅγιο Πέτρο Γαρδενίτσας ἡ δόξα περιβάλλεται ἀπὸ σταυρόσχημα ἀστέρια. Ἡ τοιχογραφία εἶναι ἀδημοσίευτη.

21. Ν. Γκιολές, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Γαρδενίτσας Μέσα Μάνης, *Λακωνικὰ Σπουδαῖ Γ* (1977), 46, εἰκ. 9.

22. Ἡ τοιχογραφία εἶναι ἀδημοσίευτη. Γιὰ τὸ γραπτὸ διάκοσμο τοῦ μνημείου εἶχα κάνει ἀνακοίνωση στὴ σειρὰ τῶν ἀνακοινώσεων τῆς ΧΑΕ τὸ 1978 (*ΔΧΑΕ περ. Δ'*, τόμ. Θ', 1977 - 1979, 325). Ἡ ἀνακοίνωση θὰ δημοσιευτεῖ σύντομα.

23. Ν. Β. Δραυδάκης, ὁ.π. πίν. 76α. Γιὰ τὶς τοιχογραφίες τῆς Ἀγῆτριας βλ. καὶ ΠΑΕ 1977, σ. 217 - 219.

ἀπὸ τὸ στῆθος καὶ πάνω· τὸ ὑπόλοιπο κρύβεται πίσω της. Ὁ κορμὸς ὄσων εἰκονίζονται κοντὰ στὴν κεφαλὴ τοῦ Ἰησοῦ ὀρθώνεται κατακόρυφος, ἐνῶ τῶν ἄλλων δύο μὲ τὴν ἀντίθετη διάταξη σὰν νὰ κρημνίζεται κατακέφαλα. Παρόμοια διευθέτηση θυμᾶμαι στοὺς ναοὺς τῆς Μάνης Ἁγιο Θεόδωρο Ἁνω Πούλας^{23α}, Ἁγιο Πέτρο Γαρδενίτσας καὶ Ἁγίους Ἀναργύρους Κηπούλας. Ἐνας ἀπὸ τοὺς Ἀγγέλους, ὁ ΒΔ (Πίν. 63α) κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου καὶ τὸν τρόπο ἀποδόσεως μὲ ἐλαφρὴ σκίαση τῆς παρειάς θυμίζει τὴν ὄρθια ἀριστερὰ Μυροφόρο τοῦ Χαίρετε στὸν Ἁγιο Νικόλαο κοντὰ στὴ Μονεμβασία²⁴. Ὁ Ἄγγελος ὁμοίως ἔχει μεγαλύτερο σαγόνι καὶ στὸ δεξιό του ὄμο διακρίνει κανεὶς κάποια προσπάθεια ἀποδόσεως ὄγκου. Ἄλλος Ἄγγελος, ὁ ΒΑ, διατηρεῖται καλύτερα (Πίν. 63β). Ὁ τύπος τοῦ προσώπου του κάνει κανὺνα νὰ θυμᾶται τὴν Ἁγία Ἄννα τῆς Ἀρνήσεως τῶν προσφορῶν τοῦ Ἰωακείμ στὸν Ἁγιο Γεώργιο τῆς Staraya Ladoga²⁵ (περίπου 1167) καὶ Ἄγγελο τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Βλαδιμίρ²⁶ (1194). Τὰ φῶτα στὸ ἔνδυμα τοῦ Ἀγγέλου, τῆς Κηπούλας, γραμμὲς σχετικὰ πλατιές, κάπως ἀφρόντιστα τραβηγμένες, ποὺ συναντῶνται στὴν ἀρχὴ ἢ ἀναπτύσσονται ἀκτινωτά, εἶναι κάτι ἀνάλογο μὲ τὶς χρυσοκοντυλιές τῆς Παναγίας Παρακλήσεως, τοιχογραφημένης εἰκόνας στὴ Στουντένιτσα²⁷.

Ὁ ΝΔ Ἄγγελος (Πίν. 64α) μὲ τὸ μεγάλο, ὀστεῶδες, αὐτόσχιστο πρόσωπο καὶ τὸ χαμηλὸ μέτωπο ἀποτελεῖ ἐλαφρὴ παραλλαγή τοῦ τύπου τῶν ἄλλων. Ἐχει μικρότερο σαγόνι ἀπὸ τὸν ΒΑ, στιλπνότερο πρόσωπο, μεγαλύτερη μύτη. Τύπους ἀνάλογους μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς στὸ Kurbinovo (1191), τὴν Παναγία τοῦ Ἀσπασμοῦ, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ Ἀγγέλου²⁸. Οἱ Ἀπόστολοι τοῦ Ν ἡμιχορίου (Πίν. 62β) δὲν εἰκονίζονται ὅλοι στὸ ἴδιο ἐπίπεδο²⁹· δὲν εἶναι παραταγμένοι σὲ μιὰ σειρὰ³⁰, οὔτε διακρίνονται ἀπὸ ἰσοκεφαλία. Κι ἂς σημειωθεῖ πὼς ἰσοκεφαλία χαρακτηρίζει τοὺς Μαθητὲς τῆς Ἀναλήψεως

23α. Ἡ τοιχογραφία εἶναι ἀδημοσίευση. Φαίνεται ὀλόκληρο τὸ σῶμα τῶν μικρόσωμων Ἀγγέλων. Γιὰ τὸ μνημεῖο βλ. ΠΑΕ 1974, σ. 125 - 128.

24. Ὁ Ἰ δ ι ο ς, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἁγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ περ. Δ', τόμ. Θ' (1977 - 1979), πίν. 13α. Ἀνάγονται στὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ.

25. Β. Λ ά ζ α ρ ε φ, Φρέσκι Σταρόι Λάντογκι (ρωσ.), Μόσχα, 1960, εἰκ. 8.

26. Ὁ Ἰ δ ι ο ς, ὁ.π. εἰκ. 108. Μεσαῖος Ἄγγελος στὴν πρώτη σειρὰ. Ἡ μορφή στὴ Μάνη εἶναι τραχύτερη.

27. S v e t. R a d o j č i ć, Icônes de Serbie et de Macédoine, edit. Jugoslavija, εἰκ. 1η. Ὁ Rad. χρονολογεῖ τὴν τοιχογραφία ἀπὸ τὸ α' τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.

28. A n t o n i j e N i k o l o w s k i, The frescoes of Kurbinovo, Jugoslavija, 1964, Beograd, εἰκ. 21, 9, 22, 23, 3.

29. Ἦδη στὸ χειρόγραφο τοῦ Ραμπουλά (586) οἱ Ἀπόστολοι παριστάνονται κατὰ βᾶθος σὲ δύο πυκνοὺς ὀμίλους, A. G r a b a r - A. S k i r a, La peinture byzantine, Genève, 1953, εἰκ. σελ. 164.

30. Κατὰ τὸν K l. W e s s e l, ὁ.π. στήλ. 1247 ἡ αὐστηρὴ παράταξη τῶν Ἀποστόλων εἶναι τὶς περισσότερες φορὲς ἐνδειχθῆ ἐπαρχιακῆς προελεύσεως τῆς συνθέσεως.

όλους ή σε πολύ λιγότερες περιπτώσεις μέρος των, άποδομένη με μεγαλύτερη ή μικρότερη άρτιότητα σε πολλούς ναούς τής Μάνης, για τους οποίους γίνεται άμέσως λόγος. Φυσικά ή διάταξη τών 'Αποστόλων στους διάφορους ναούς παρουσιάζει μικρές παραλλαγές. Στις σπανιότερες περιπτώσεις, όσες θυμάμαι, οί Μαθητές παριστάνονται μετωπικοί, ό ένας πλάι στον άλλο, όπως έν μέρος στον "Άγιο Παντελεήμονα Μπουλαριών (991/992)³¹ και σχεδόν όλοι στην 'Αγία Κυριακή Μαράθου³². Συνηθέστερα ζωγραφίζονται κατά παράταξη, πυκνότερη ή άραιότερη, άλλοι μετωπικοί, άλλοι κατά πλευρό ή σε στάση 3/4, σε δυό επίπεδα: όσοι όμως άνήκουν στο δεύτερο επίπεδο, στέκουν πολύ κοντά και μεταξύ τών εικονιζομένων στο πρώτο. Έτσι ή ίσοκεφαλία δε διαταράσσεται³³. Παραδείγματα: ή 'Ανάληψη του "Αϊ-Στράτηγου Μπουλαριών³⁴, τής 'Επισκοπής³⁵, του 'Αγίου Πέτρου³⁶ και του Θεολόγου Γαρδενίτσας³⁷, του Προδρόμου Καστάνιας³⁸, του 'Αγίου Νι-

31. Ν. Β. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, "Άγιος Παντελεήμων Μπουλαριών, ΕΕΒΣ ΛΖ (1969 - 1970), 448 - 449, εικ. 12, οί τρεις 'Απόστολοι στο Ν σκέλος τής καμάρας. Οί άλλοι τρεις στο Β σκέλος δε χαρακτηρίζονται από ίσοκεφαλία, ούτε και εικονίζονται μετωπικοί. Στόν "Άγιο Ζαχαρία Λάγιας (β' μισό του 13ου αΙ.) 'Απόστολοι ήμιχορίου τής 'Αναλήψεως εικονίζονται σχεδόν μετωπικοί, άλλ' όχι σε ίσοκεφαλία, ΠΑΕ 1978, πίν. 117β.

32. 'Η τοιχογραφία έχει φθορές κι είναι άδημοσίευτη. Φωτογραφία της ύπάρχει στο άρχείο τής έδρας βυζαντινής 'Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου 'Αθηνών. Για τό ναό βλ. ΠΑΕ 1979, σ. 202 - 206, για τήν 'Ανάληψη σ. 205. Φαίνεται πώς άνήκει στο άρχικό στρώμα τοιχογραφιών τής εκκλησίας. Χρονολογήθηκε λίγο μετά τά μέσα του 13ου αΙ.

33. Κατά πυκνή παράταξη προς τήν ίδια οί πλείστοι κατεύθυνση με τήν άρχή τής ίσοκεφαλίας έχουν ζωγραφιστεί (τέλος του 12ου αΙ.) οί Μαθητές τής 'Αναλήψεως και στην Εδαγγελίστρια του Γερακιού, 'Ελ. Κ ο υ ν ο υ π ι ώ τ ο υ - Μ α ν ω λ έ σ σ ο υ, δ.π. σ. 308 εικ. 3 και σ. 309 εικ. 4.

34. Ν. Β. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, Βυζαντινά τοιχογραφία τής Μέσα Μάνης, πίν. 37, 38β. Τις τοιχογραφίες του "Αϊ-Στράτηγου είχα παλιότερα (δ.π. σ. 60) τοποθετήσει κοντά στο διάκοσμο του 'Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη τής Καστοριάς. Πολλές μορφές του "Αϊ-Στράτηγου έχουν πλατείς και σαρκώδεις ώμους, πράγμα που όχι τόσο συχνά παρατηρείται και στόν Κασνίτζη, και ρωμαλέα πρόσωπα. Είναι πιθανό ν' αντιπροσωπεύουν στάδιο πιο προχωρημένο από τή ζωγραφική του Κασνίτζη.

35. 'Ο Ἰ δ ι ο ς, δ.π. πίν. 80β, 81. 'Η διάταξη τών 'Αποστόλων στο Ν ήμιχόριο (πίν. 81) είναι όμοια και στο αντίστοιχο τής Εδαγγελίστριας Γερακιού, 'Ελ. Κ ο υ ν ο υ π ι ώ τ ο υ - Μ α ν ω λ έ σ σ ο υ, δ.π. σ. 309 εικ. 4.

36. Οί τοιχογραφίες του 'Αγίου Πέτρου είναι άδημοσίευτες. Έχω ύποσχεθεί τή δημοσίευσή τών.

37. Ν. Γ κ ι ο λ έ ς, 'Ο ναός του 'Αγίου 'Ιωάννου του Θεολόγου Γαρδενίτσας, δ.π. εικ. 13, 17, 18.

38. Φ. Δ ρ ο σ ο γ ι ά ν ν η, Σχόλια στις τοιχογραφίες τής εκκλησίας του 'Αγίου 'Ιωάννου του Προδρόμου στη Μεγάλη Καστάνια τής Μάνης, 'Αθήναι, 1980, πίν. ΙΧ, ΧΙ.

Με τήν ευκαιρία άς σημειωθεί πώς ό Χριστός τής 'Αναστάσεως στόν Πρόδρομο τής Καστάνιας μοιάζει κατά τή στάση με τό Λυτρωτή τής ίδιας σκηνης στόν Ταξιάρχη του 'Αγίου Νικολάου Μονεμβασίας. 'Η τοιχογραφία είναι άδημοσίευτη. 'Αριστερά του Χρι-

κολάου Γλέζου³⁹, τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Κηπούλας⁴⁰, τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου στὸν Πολεμίτα (1278)⁴¹, τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Ἄνω Πούλας⁴², τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Διροῦ⁴³, τῶν Ἀσωμάτων στὸ Φλομοχώρι⁴⁴, τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κίττας⁴⁵.

Στὸν Ἅγιο Νικήτα ἡ σύνθεση τουλάχιστο τοῦ Ν ἡμιχορίου δὲν εἶναι

στοῦ καὶ στὸν Ταξιάρχη με ὑπέρθωση περίπου κατακόρυφη εἰκονίζονται ὁ Ἀδάμ, ἡ Εὐὰ καὶ ἄλλες μορφές. Δεξιά τὸ ζεύγος τῶν Προφητανάκτων, πίσω του (δηλ. ἐπάνω) ἄλλο ζεύγος με τὸν Πρόδρομο καὶ τρεῖς ἐπικαλυπτόμενες μορφές. Στὴν Καστάνια (Φανὴ Ἀ. Δροσογιάννη, ὅ.π. πίν. XIX), κατὰ διάταξη αὐστηρὰ κατακόρυφη παριστάνονται τρεῖς μόνο μορφές ἀπὸ κάθε πλευρά. Γιὰ τις τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχη ἡ Nafsiika Coumbarakī - Panséliinou, (Saint-Pierre de Kalyvia - Kouvava, Θεσσαλονίκη, 1976, σ. 74 ὑποσ. 1), δέχεται πῶς ἀνάγονται στὸ ἀ΄ μισό τοῦ 13ου αἰ.

39. Ἀγγελικὴ Σταυροπούλου - Μακρή, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Γλέζου στὴ Μέσα Μάνη, Δωδώνη Η' (1979), 299 - 329, πίν. 8, 10, 11, 13, 14. Οἱ Ἀπόστολοι συνωστιζόμενοι εἰκονίζονται σχεδὸν με ἰσοκεφαλία. Ἡ κ. Σταυροπούλου παρατηρεῖ (σ. 308) γιὰ τὸ Β ἡμιχόριο πῶς οἱ Μαθητὲς διατάσσονται σὲ δύο ἐπίπεδα· στὸ πρῶτο εἰκονίζονται οἱ τέσσερις καὶ στὸ δεύτερο οἱ κεφαλὲς τῶν ἄλλων δύο. Στις παρεχόμενες φωτογραφίες δὲ διακρίνεται ἡ κεφαλὴ τοῦ ἔκτου. Καὶ ὁ τέταρτος (Πίν. 10, 14) ζωγραφίζεται ἐλάχιστα πρὸ πίσω ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Τὰ μαλλιά τοῦ Ἀνδρέα καὶ τοῦ Πέτρου (Πίν. 13) θυμίζουν πολὺ τὰ μαλλιά τῶν ἴδιων Ἀποστόλων στοὺς Ἅγιους Ἀναργύρους Κηπούλας (1265). Καὶ γιὰ ἄλλους λόγους βρίσκω σωστὴ τὴν ἔνταξη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν πρῶτη Παλαιολόγεια ζωγραφικὴ (ἡ Ἰδία, ὅ.π. σ. 325).

40. Βλ. πρὸ πάνω ὑποσ. 22. Ἴσοκεφαλία χαρακτηρίζει τοὺς Ἀποστόλους τῆς Ἀναλήψεως καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ χωριὸ Ἅγιος Νικόλαος Μονεμβασίας, Ν. Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ περ. Δ, τόμ. Θ' (1977 - 1979), πίν. 14α. Κι ἀφοῦ μνημονεύτηκε πάλι ἡ μελέτη, ἃς ἐπανορθωθεῖ ὅ.π. στὴ σ. 37 ἡ πληροφορία πῶς ὁ ἱεράρχης τοῦ Πίν. 9 ἀνήκει στὸ πρῶτο στρώμα «ποῦ μᾶλλον πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἔργο τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνα». Πιθανότερα πρόκειται γιὰ τοιχογραφία ἐπισκευασμένη σὲ μεταγενέστερα βυζαντινὰ χρόνια. Λείψανα τοῦ πρῶτου στρώματος διακρίνονται ἐκεῖ κοντὰ, στὸ Ν τοῖχο τοῦ Διακονικοῦ τῆς ἐκκλησίας.

Ἄκόμη ἃς σημειωθεῖ πῶς ἡ μορφή τοῦ Παντοκράτορα τῆς Λιτῆς (ὅ.π. πίν. 8β) θυμίζει λίγο τὸ χαμένο τώρα Παντοκράτορα τῆς Παλιοπαναγιάς Λακεδαιμόνος (1305), Ἀρχιμαν. Μελετίου Ε. Γαλανοπούλου, Ἐκκλησιαστικὰ σελίδες Λακωνίας, ἐν Ἀθήναις, 1939, σ. 275 εἰκ. 88.

41. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ δημοσιεύεται στὸ μελέτημά μου Δυὸ ἐπιγραφὲς ναῶν τῆς Λακωνίας τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου (1278) στὸν Πολεμίτα τῆς Μάνης καὶ τῆς Χρυσάφτισσας (1290), Λακωνικὰ Σπουδαῖα τόμ. ΣΤ'. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου... Μονεμβασίας, ὅ.π. πίν. 18β.

42. Οἱ τοιχογραφίες εἶναι ἀδημοσίευτες. Ἡ Ἀνάληψη θεωρήθηκε πῶς ἀνήκει στὸ β' στρώμα. Σύντομες πληροφορίες γιὰ τὸ ναὸ βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἐρευναι εἰς τὴν Μάνην, ΠΑΕ 1974, σ. 125 - 128.

43. Γιὰ τὸ μνημεῖο βλ. ΠΑΕ 1979, σ. 166 - 173. Ἡ τοιχογραφία θεωρήθηκε πῶς ἀνάγεται περίπου μέσα στὸ γ' τέταρτο τῆς 13ης ἑκατονταετηρίδας.

44. Βλ. γιὰ τὴν ἐκκλησίαν καὶ τις τοιχογραφίες τῆς ΠΑΕ 1978, σ. 144 - 148.

45. Ὁμοίως ΠΑΕ 1979, σ. 186 - 189. Οἱ τοιχογραφίες χρονολογήθηκαν γύρω στὸ 1300.

πολύ άπλή κί έκφράζει άνησυχία. Παρόμοια διάταξη συναντᾶ κανείς και στὸν Προφήτη Ἑλία τῆς Ἀμπύσολα τοῦ Κουτήφαρι Μεσσηνίας⁴⁶ (Πίν. 64β). Στὸν Ἅγιο Νικήτα ἡ συμπύκνωση τοῦ ὀμίλου ἴσως δὲν ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη χώρου. Μπροστὰ στὸν Παῦλο ὑπάρχει κενὸ ποῦ σχεδὸν γεμίζει μὲ τὴ χειρίδα, τὴν πτυχούμενη πλούσια, κατὰ τρόπο παραπλήσιο μὲ τὸ φόρεμα τοῦ ἀναλαμβανόμενου Χριστοῦ κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ βραχίονα.

Ὁ Ἰάκωβος παρὰ τὶς φθορὲς τῆς τοιχογραφίας φαίνεται πὼς ἔχει στρογγυλὸ, σφριγηλὸ πρόσωπο. Στὴ μορφὴ του μὲ τὸ μεγάλο μάτι καὶ τὸ ζωηρὸ βλέμμα μπορεῖ νὰ πεῖ κανείς πὼς βρίσκει λαϊκότερη ἀπόδοση ὕφους σὰν ἐκείνου ποῦ ἀπαντᾶ σὲ κορυφαία ἔκφραση στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τοῦ Πέτρ⁴⁷. Στὸ Β ἡμιχόριο (Πίν. 62α) ὁ πρῶτος ἀπὸ τὰριστερὰ Ἀπόστολος εἰκονίζεται κατὰ τὸ δεξιὸ πλευρὸ. Ἡ πτύχωση στὴν ἄριστερὴ του κνήμη, ὅμοια μὲ ἐκείνη στὸ δεξιὸ πόδι τοῦ Ἀρχάγγελου Μιχαήλ (Πίν. 65α), προδίδει καὶ γιὰ τὶς δυὸ παραστάσεις τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τεχνίτη. Περίεργη, γιὰ νὰ μὴν πῶ παράλογη, εἶναι ἡ πτύχωση τοῦ χιτῶνα μεταξὺ τῶν ποδιῶν τοῦ δευτέρου ἀπὸ τὰ δεξιὰ καὶ τοῦ τέταρτου Ἀποστόλου. Μὲ τὸν τρόπο ποῦ ἀποδίδεται προϋποθέτει πὼς ὁ χιτῶνας ἐκεῖ εἶναι κατακόρυφα σχιστός. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ παρεξηγημένη διακοσμητικὴ ἀπόδοση πτυχώσεως ἄκρας ἱματίου καθὼς πέφτει ἀπὸ τὸν ὄμο μπροστὰ στὸ στήθος⁴⁸ ἢ δυὸ παρυφῶν ἱματίου ἢ καὶ μιάς ποῦ πέφτουν παράλληλα, κυματιστὲς πρὸς τὰ κάτω, μεταξὺ τῶν ποδιῶν καθισμένης μορφῆς⁴⁹.

3. Πάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα, στὸ Β τμήμα τοῦ τυμπάνου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικήτα, ὁ ΑΡΧ(ΩΝ) Μ[ΙΧΑΗΛ] — διαβάζεται ἀκόμη τὸ ὄνομά

46. Οἱ τοιχογραφίες ἴσως ἀνάγονται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 13ου αἰ. Θὰ τις δημοσιεύσει ἡ κ. Φανὴ Δροσογιάννη. Γιὰ τὸ ναὸ βλ. R. T r a q u a i r, *The Churches of Western Mani*, BSA XV (1908 - 1909), 198, πίν. XV.

Ὁ H. M e g a w, *Byzantine architecture in Mani*, BSA XXXIII (1932 - 1933) τὸν ἐντάσσει (σ. 162) μεταξὺ τοῦ 1200 καὶ 1250.

Στὴν Ἀνάληψη τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Μαρούλαινας στὴ Μεγάλῃ Καστάνια καὶ στὰ δυὸ ἡμιχόρια οἱ Ἀπόστολοι σὲ στάση 3/4 εἶναι διαταγμένοι μὲ ὑπέρθεση σὲ δυὸ σειρὲς προφανῶς γιὰ ἔλλειψη χώρου. Καὶ τὶς δυὸ σειρὲς διακρίνει ἰσοκεφαλία. Οἱ τοιχογραφίες, ποῦ ἀνάγονται στὰ μέσα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 13ου αἰώνα, εἶναι ἀδημοσίευτες.

47. R a d. L j u b i n k o v i ć, *L'église des Saints-Apôtres de la patriarchie à Peć*, Beograd, 1964, εἰκ. 9, 10, 12.

Μεγάλα μάτια ἔχουν καὶ Ἀπόστολοι τῆς Ἀπιστίας τοῦ Θωμᾶ τῆς Μονῆς Βλαχέρνας Ἄρτας (μέσα 13ου). Mirtali Achimastou-Potamianou, *The byzantine wall paintings of Vlacherna Monastery (Area of Arta)*, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines II, Art et Archéologie, Communications A, Ἀθήναι, 1981, σ. 7 εἰκ. 8.

48. Βλ. Β. Λάζαρεφ, *Φρέσκι Σταρόϊ Λάντογκι* (ρωσ.), εἰκ. 42, 37, 41.

49. N. B. Δραυδάκης, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης*, πίν. 38α, I r i n a A n d r e e s c u, *Torcello, I, Le Christ inconnu II. Anastasis et Jugement Dernier: têtes vraies, têtes fausses*, DOP 26 (1972), πίν. 32, 33.

του⁵⁰ — έχει τὸ κεφάλι κατὰ τρία τέταρτα στραμμένο πρὸς τὰριστερὰ καὶ τὸ βλέμμα ἀνυψωμένο (Πίν. 65α). Φορεῖ καστανόμαυρο χιτῶνα, λευκοκύανο ἱμάτιο καὶ ἐρυθρὰ μαργαριτοκόσμητα ὑποδήματα. Ὁ προπλασμός τοῦ προσώπου εἶναι καστανέρυθρος καὶ ἡ ἐπιδερμίδα σταρόχρωμη, δοσμένη μὲ ὑπέρυθρη ὄχρα. Τὰ μαλλιά, πὸν καλύπτουν τὸν τράχηλο, εἶναι καστανόμαυρα, τὰ φτερά καστανοκόκκινα, διάστικτα ἀπὸ λευκὲς πέτρες στὸ πάνω των περιγράμμα. Ὁ ἄξονας τοῦ σώματος, ἐξ αἰτίας τῆς θέσεως πὸν τοῦτο ζωγραφίζεται καὶ τῆς στάσεώς του, διαγράφει ὀξεία γωνία μὲ τὸ νοητὸ ὀριζόντιο ἐπίπεδο, τὸ διερχόμενο κάτω ἀπὸ τὰ πόδια του. Ὁ ζωγράφος γιὰ τὴν περίστασι θὰ προσάρμοσεν ἀνθίβολο παραστάσεως σὰν ἐκείνης πὸν στὴν Monreale εἰκονίζει τὸν Ἄβελ νὰ πέφτει κάτω ἀπὸ τὰ χτυπήματα τοῦ Κάϊν⁵¹. Τὸ ἀνοιγμένο ἀριστερὸ φτερὸ τοῦ Ἀγγέλου ἀπλώνεται μὲ ἐπιτυχία στὸν κενὸ χῶρο, θυμίζοντας τὸ ἀντίστοιχο τοῦ ἱπτάμενου δεξιῦ Ἀγγέλου τῆς Ἀναλήψεως στὴν Ἁγία Τριάδα τοῦ Κρανιδιοῦ (1244)⁵².

Κατὰ τὸν τύπο τοῦ προσώπου ὁ Μιχαὴλ μοιάζει μὲ τὸν ἀριστερὸ ὄρθιο Ἀγγέλο τῆς Ἀναλήψεως στὸν Πρόδρομο τῆς Μεγάλης Καστάνιας⁵³. Στὸ δεξιὸ γόνατο οἱ πτυχὲς τοῦ ἱματίου διαγράφουν ἐξέχουσα πρὸς τὰ ἔξω ἔλλειψη. Παρόμοιο παρατηρεῖται στὸ Χριστὸ τῆς Ἀναλήψεως (ἀριστερὸ γόνατο) τοῦ Ἁϊ-Στράτηγου Μπουλαριῶν⁵⁴ καὶ στὴν Πλατυτέρα τοῦ ἴδιου ναοῦ⁵⁵, στὸν Ἁγιο Δαμιανὸ⁵⁶ καὶ κατὰ κάποιον τρόπο σὲ Ἀπόστολο τοῦ Β ἡμιχορίου τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Προδρόμου τῆς Καστάνιας⁵⁷, στὸ δεξιὸ Ἀγγέλο τῆς Φιλοξενίας τῆς Ἁγίας Τριάδος Κρανιδίου⁵⁸. Οἱ πτυχὲς μπροστὰ στὴ δεξιὰ

50. Σὲ ναοὺς τῆς Καππαδοκίας τὰ ὀνόματα τῶν τεσσάρων Ἀρχαγγέλων ἀναγράφονται πλάι στοὺς Ἀγγέλους πὸν βαστάζουν τὴ δόξα τοῦ Χριστοῦ τῆς Ἀναλήψεως, Ν. Γκιολέξ, Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς Ἀχιλλειοῦδος, Ἀθήναι, 1981, σ. 300. Στὰ Λαγουδερὰ τῆς Κύπρου ὁ ἕνας Ἀγγελοσ πὸν στέκει ἀνάμεσα στοὺς Ἀποστόλους τῆς Ἀναλήψεως φέρει τὴν ἐπιγραφή ἉΓΓΑΙΛ(ΟC) ΚΥ(ΡΙΟΥ), A. and J. Styllianou, *The painted churches of Cyprus, Cyprus, 1964, σ. 79 εἰκ. 34.*

51. O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily, London, 1949, εἰκ. 98B.*

52. Sophia Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244), München, 1975, πίν. 11.*

53. Φανὴ Δροσογιάννη, Σχόλια στὶς τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, πίν. X. Στὴν Κηπούλα τὸ πρόσωπο εἶναι πιὸ στρογγυλὸ καὶ ἡ παρεῖα λίγο πλατύτερη. Παράβαλε ἀκόμη καὶ τὸ πρόσωπο Ἀγγέλου τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Ἁϊ-Στράτηγου Μπουλαριῶν, Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης, πίν. 38β.*

54. Ν. Β. Δρανδάκης, ὁ.π. πίν. 38α.

55. Ὁ Ἰδιοσ, ὁ.π. πίν. 28.

56. Φανὴ Δροσογιάννη, ὁ.π. πίν. XXI.

57. Ἡ Ἰδία, ὁ.π. πίν. IX. Ἡ πτυχολογία ἰδιαίτερα στὴ σύνθεσι αὐτὴ νομίζω πὸς κουράζει πολὸ τὸ μάτι.

58. M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture murale du XIIIe s. en Grèce. L'art*

κνήμη μου θύμισαν τις αντίστοιχες στο ίδιο πόδι του άριστερου Ἀγγέλου τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη Καστοριάς⁵⁹. Ἡ σύγκριση ὅμως δείχνει πόσο πιό μαστορικά ἀποδίδεται ἡ πτυχολογία στήν Καστοριά. Στήν Κηπούλα κάτω ἀπό τὸ φόρεμα σὰν νὰ ὑπάρχει σανίδι πλατύ, ἴσου πλάτους πάνω καὶ κάτω, κι ὄχι πόδι, πού λεπτύνεται πρὸς τὰ κάτω. Μπροστὰ στήν κορυφή τοῦ μηροῦ οἱ πτυχές διαγράφουν τριγωνικὸ σχῆμα, ἀσθενικὴ ἀνάμνηση ὁμοίων σχημάτων πού ἀπαντοῦν καὶ στὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ.⁶⁰

Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ εὐλογεῖ καὶ ταυτόχρονα δείχνει (σχῆμα ὁμιλίας;) πρὸς τὸ Ἅγιο Μανδῆλιο, ὅπως περίπου δείχνει τὸν ἀναλαμβάνόμενο Χριστὸ ὁ Ἅγγελος τῆς Ἀναλήψεως στήν Ἐγκλείστρα τοῦ Νεοφύτου⁶¹.

Μανδῆλιο ἀνάμεσα σὲ δυὸ ὁλόσωμους Ἀρχαγγέλους χωρὶς διαχωριστικὴ ταινία εἰκονίζεται καὶ σὲ ἄλλους δυὸ, ὅσο ξέρω, ναοὺς τῆς Μάνης, στὸν Πρόδρομο τῆς Καστάνιας⁶² καὶ στὸ Μιχαὴλ Ἀρχάγγελο τοῦ Πολεμίτα (1278)⁶³. Καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις οἱ Ἅγγελοι ἔχουν στραμμένο τὸ κεφάλι πρὸς τοὺς Ἀποστόλους τῶν ἡμιχορίων, ἐπομένως ἀνήκουν στήν Ἀνάληψη⁶⁴. Στὸν Ἅγιο Νικήτα τὸ θέμα παραλλάσσει. Ὁ Ἀρχάγγελος στρέφεται καὶ δείχνει πρὸς τὸ Μανδῆλιο, τεκμήριο τῆς ἐνσαρκώσεως, ἐνῶ παράλληλα ἀνυψώνει τὸ βλέμμα πρὸς τὸ Χριστό, τὸν ἀνερχόμενο θραμβευτικὰ στὸν οὐρανό. Ἄς ὑπομνησθεῖ πὼς στὸ τρίτο στιχηρὸ τοῦ *Κύριε ἐνέκραξα* στὸν ἔσπερινό τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἀγίου Μανδηλίου ψάλλεται: *ὁ γὰρ ἐν ὑψίστοις καθήμενος, νῦν ἡμᾶς σαφῶς ἐπεσκέφατο, διὰ τῆς σεπτῆς αὐτοῦ Εἰκόνας· ὁ ἄνω τοῖς Χερουβὶμ ὦν ἀθεώρητος, ὁρᾶται διὰ γραφῆς οἷς περ ὁμοίωται*⁶⁵.

byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Soporani, Beograd, 1967, εἰκ. 17. Οἱ πτυχές στήν Κηπούλα εἶναι σχηματικότερες, πιό λεπτές, οἱ ἀκμές τῶν μοιάζουν μεταλλικές.

59. Σ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η ς, Καστορία, Θεσσαλονίκη, 1953 πίν. 45β.

60. Monreale, Ἡ Θεραπεία τοῦ λεπροῦ (1180-1190), O. Demus, The Mosaics of Norman Sicily, εἰκ. 85A, L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo, II, Bruxelles, 1975, εἰκ. 184 (Πέτρος Ἀναλήψεως), Λαγουδερά Κύπρου, ἡ Ἰδία, ὁ.π. εἰκ. 185 (Ἐλισαῖος).

61. Cyril Mango and Ernest J. W. Hawkins, The Hermitage of St Neophytos and its wall paintings, ὁ.π. εἰκ. 63.

62. Φ α ν ἡ Δ ρ ο σ ο γ ι ἄ ν ν η, ὁ.π. πίν. VII, X.

63. Ἡ τοιχογραφία εἶναι ἀδημοσίευτη.

64. Καὶ στήν Εὐαγγελίστρια τοῦ Γερακιοῦ (τέλος 12ου αἰ.) ὁ ὁλόσωμος Ἅγγελος, πού κατὰ τὴ φωτογραφία Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines I, Ἀθήναι, 1979, πίν. II,3, εἰκονίζεται στὸ Β σκέλος τοῦ τυμπάνου, εἶναι στραμμένος πρὸς τὸ Β ἡμιχόριο τῆς Ἀναλήψεως. Ἐπομένως ἀνήκει στὴ σύνθεση τῆς Ἀναλήψεως. Οἱ Ἀρχάγγελοι ἄλλωστε ἐδῶ πλαισιώνουν προτομὴ τῆς Θεοτόκου (N a f s i k a C o u m b a r a k i - P a n s é l i n o u, ὁ.π. σ. 74, ὑποσ. 1).

65. Μηναῖον Αὐγούστου, ἔκδοσις Ἀποστολ. Διακονίας, ἐν Ἀθήναις, 1973, 16 Αὐγούστου, σ. 90β. Καὶ στὸ δεῦτερο τροπάριο τῆς ἀ' φῶδης (ποίημα Γερμανοῦ πατριάρχου),

Σε τρίτο ναό τῆς Μάνης, τοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους Μίνας (β' μισό τοῦ 13ου αἰ.), εἰκονίζεται πάλι τὸ Μανδήλιο⁶⁶ στὴ μέση τοῦ τυμπάνου⁶⁷, ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἐξαπτέρυγα⁶⁸.

Κατὰ τὰ μέσα περίπου τοῦ 13ου αἰ. στὴν Ἁγία Σοφία Τραπεζοῦντος⁶⁹ ἄσχετα πρὸς τὴν Ἀνάληψη, δυὸ Ἄγγελοι πλαισιώνουν τὸ Μανδήλιο. Ἀργότερα, στὴν Παντάνασσα τοῦ Μυστῆ⁷⁰, οἱ δυὸ Ἄγγελοι προσκυνοῦν τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, ποὺ ἀποτυπώθηκε στὸ ὕψωμα.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Μανδηλίου μεταξύ Ἀγγέλων στοὺς ναοὺς τῆς Μάνης ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν ἐπιχωριάζουσα στὴν περιοχὴ τοποθέτηση τῆς Θεοτόκου τῆς Ἀναλήψεως πάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα στὴ μέση τοῦ τυμπάνου, ἀνάμεσα σὲ δυὸ Ἀγγέλους⁷¹.

δ.π. σ. 91β: *τὴν βροτείαν ὑπελθὼν σάρκα ιδιώματα ἐν γῆ, καταλέλοιπεν ἡμῖν εἰς οὐρανὸς ἀνελθὼν.*

66. Ν. Β. Δ ρ α ν δ ἄ κ η ς, Ἐρευναὶ εἰς τὴν Μάνην, ΠΑΕ 1977, σ. 223. Γιά τὴ χρονολόγηση βλ. σ. 226.

67. Κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Ἄ. Ξ υ γ γ ὀ π ο υ λ ο υ, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, Ἀθήναι, 1957, σ. 109, ἥδη ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων τὸ Ἅγιο Μανδήλιο εἰκονίζεται στίς μικρὲς βασιλικὲς πάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα στὸν Α τοῖχο. Στὴ Μάνη, ἐκτὸς ἀπὸ τίς περιπτώσεις ποὺ ἀναφέρθηκαν πρὸς τὸν τύπο τοῦ ναοῦ, βρίσκω τὸ Ἅγιο Μανδήλιο στὸ τυμπάνο τοῦ Α τοῖχου πάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τῶν ἐκκλησιῶν: Ἅγιοι Ἀσώματοι στὸ Φλομοχώρι (τέλος 13ου αἰ.) ΠΑΕ 1978, σ. 145, Ἅγιος Δημήτριος Κέρειας (γύρω στὸ 1300) ΠΑΕ 1979, σ. 190, Ἅγιος Προκόπιος Μεγάλης Καστάνιας (γύρω στὸ 1300) ΠΑΕ 1980 (ὑπὸ ἐκτύπωση), Ἅϊ-Νικολάκης Μεγάλης Καστάνιας (13ος - 14ος αἰ.), ΠΑΕ 1980 (ὑπὸ ἐκτύπωση), Ἅγιος Νικόλαος Μπρίκι (14ος αἰ.), Ν. Β. Δ ρ α ν δ ἄ κ η ς, Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης, σ. 89.

Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κρήτη εἶναι πολλὰ. Ἐκτὸς ἐκεῖνων ποὺ μνημονεύτηκαν στὰ ΠΑΕ 1977, σ. 223 ὑποσ. 2 βλ. ἰδίως Κ. Ε. Λ α σ σ ι θ ι ω τ ἄ κ η ς, Ἐκκλησιῆς τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Κρητ. Χρον. ΚΓ' (1971), 169.

68. Στὸ δεῦτερο στιχηρὸ τοῦ *Κύριε ἐκέκραξα* τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς ΙΣΤ' Αὐγούστου, ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Μανδηλίου, Μηναῖον Αὐγούστου, σ. 90α, λέγεται: *Καλύπτει, τὰ Χερουβίμ τὰς ὄψεις τρέμοντα· οὐ φέρει, τὰ Σεραφεῖμ ὄραν τὴν δόξαν σου.*

Στὴν Παναγία τοῦ Κουστογιέρακο Κρήτης (Κρητ. Χρον. ΚΒ' Π, σ. 382) στὸ βόρειο τμήμα τοῦ τυμπάνου εἰκονίζεται ἡ Σύναξη τῶν Ἀσωμάτων. Πάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τὸ Ἅγιο Μανδήλιο.

69. D. T. R i c e, The Church of Haghia Sophia at Trebizond, Edinburgh, 1968, πίν. 60Α. Σῶζεται μόνον ἀριστερὰ Ἄγγελος ποὺ προσκλίνει ἐλαφρὰ καὶ ἐκτείνει σὲ δέηση τὸ δεξιὸ χέρι. Δὲς καὶ σ. 143. Ἡ παράσταση βρίσκεται στὸ νάρθηκα.

Στὸ πρῶτο στιχηρὸ τοῦ *Κύριε ἐκέκραξα* τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Μανδηλίου (βλ. Μηναῖον Αὐγούστου, δ.π.) ἀναφέρεται: *Ποίοις οἱ γηγενεῖς ὄμμασιν, ἐποφόμεθά σου τὴν Εἰκόνα; ἦν τὰ τῶν Ἀγγέλων στρατεύματα, βλέπειν ἀδεῶς οὐ δεδύνηται.*

70. G. M i l l e t, Monuments byzantins de Mistra, Paris, 1910, πίν. 149,4.

71. Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ΑΔ 27 (1972) Β1, Χρονικά, πίν. 240β, Ἅγιος Πέτρος Γαρδενίτσας, ΑΔ δ.π. πίν. 241, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Γαρδενίτσας, Ν. Γ κ ι ο λ ἔ ς, δ.π. εἰκ. 10, 19 καὶ σ. 53 - 54.

Τὸ Μανδήλιον, ὅπως σημειώθηκεν, εἰκονίζεται στὸν Ἅγιο Νικήτα ἀναρτημένο, πράγμα ποῦ παρατηρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὸν Α. Grabar γύρω στὸ 1265 στὴ Sorocani⁷².

Ἐκ τῶν ἄλλων παραστάσεις τοῦ ναοῦ διατηροῦνται καλύτερα ὅσες διακοσμῶν χαμηλὰ τῆ ΒΑ γωνία, στὸν Α τοῖχο ὁ Ἅγιος Στέφανος καὶ στὸ Β ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (Πίν. 65β) καὶ οἱ δύο ὁλόσωμοι, μετωπικοί.

4. Ὁ Ἅγιος Στέφανος (Πίν. 66α) σώζεται ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ πάνω. Φορεῖ ὀχρόλευκο στιχάρι μὲ καστανοκόκκινη τραχηλέα καὶ πολὺ στενὸ ὁμοίόχρωμο ὀράριο. Ὁ Ἅγιος σφίγγει τὸ ἀριστερὸ χέρι μπροστὰ στὸ στήθος καὶ μὲ τὸ ἄλλο, σκεπασμένο μὲ ἐρυθρὸ ὕφασμα κρατεῖ ψηλὸ κιβωτίδιο (λιβανωτίδα). Τὸ πρόσωπο τοῦ Ἁγίου εἶναι αὐγόσχημο, τὸ μέτωπο χαμηλό, ἡ μύτη μακρὴ καὶ ἡ κόμη καστανή, περιορισμένη πίσω ἀπὸ τὰ σχηματικὰ αὐτιά, συνεχίζεται λίγο πρὸ κάτω, παίρνοντας τὴ μορφή τρίλοβου βοστρύχου. Τὸν προπλασμὸ τοῦ προσώπου ἀποδίδει ὄχρα.

Ἅγιοι Διάκονοι σὲ βυζαντινὲς τοιχογραφίες εἰκονίζονται νὰ κρατοῦν ἀντὶ τοῦ συνηθισμένου θυματοῦ σταυρὸ μάρτυρος, ὅπως π.χ. τὸν 11ο αἰ. στὴ Vodoča (ὁ Ἰσαυρος)⁷³, στὸ Kurbinovo τὸ 1191 (ὁ Στέφανος καὶ ὁ Εὐπλος)⁷⁴, στὴ Σοπότσανη γύρω στὸ 1265 (ὁ Στέφανος)⁷⁵. Εἶναι πιθανὸ πὼς κι ὁ ζωγράφος τοῦ Ἁγίου Νικήτα εἶχεν ὁμοία πρόθεση, ἀλλὰ φαίνεται πὼς ξέχασε νὰ εἰκονίσει τὸ σταυρὸ.

Τρίλοβοι βόστρυχοι μαλλιῶν ποῦ ξεπετιοῦνται κάτω ἀπὸ τὰ αὐτιά ἀπαντοῦν σὲ τοιχογραφίες τοῦ 12ου⁷⁶, τοῦ 13ου⁷⁷ αἰῶνα καὶ ἀργότερα⁷⁸. Παραδείγματα δὲ λείπουν καὶ ἀπὸ τῆ Μάνη⁷⁹.

72. A. G r a b a r, La Sainte Face de Laon, le Mandylion dans l'art orthodoxe, Seminarium Kondakovianum, Prague, 1931, σ. 17.

73. V o j i s l a v J. D j u r i ć, Byzantinische Fresken in Jugoslawien, Jugoslavija, Beograd, 1976, εἰκ. 2.

74. L. H a d e r m a n n - M i s g u i c h, Kurbinovo, II, Bruxelles, 1975, εἰκ. 31, 32.

75. G. M i l l e t - A. F r o l o w, La peinture du moyen - âge en Yougoslavie, Paris, 1957, II, πίν. 42,1. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ρωμανός, ὁ.π. πίν. 42,2.

76. Βλ. π.χ. τὸ Χριστὸ τῆς Δεήσεως στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους τοῦ Θεοδώρου τοῦ Λημναίου τοῦ Καστοριάς, Σ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η ς Καστορία, πίν. 31α, τὸν Ἅγιο Διάκονο Εὐπλο στὸ Kurbinovo, A n t o n. N i k o l o v s k i, The frescoes of Kurbinovo, Jugoslavija, 1964, εἰκ. 60.

77. Π.χ. στὸ Χριστὸ Ἐμμανουὴλ τοῦ Α τυμπάνου στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Μαρούλιανας Μεγάλης Καστανίας (ΠΑΕ 1980), στὸ Χριστὸ δωδεκαετὴ μεταξύ Ἰουδαίων καὶ Γραμματέων στὴν Κάτω Παναγιά Ἄρτας, Actes du XVe Congrès International d'Études byzantines I, Athènes, 1979, πίν. XI εἰκ. 20.

78. Στὸν Ἅγιο Δημήτριο Εὐβοίας (1303), Ἄ. Ἰ ω ἄ ν ν ο υ, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Εὐβοίας, Ἀθήνα, 1959, πίν. 25.

79. Ἐπισκοπὴ, στρατιωτικὸς Ἅγιος (Ν. Β. Δ ρ α ν δ ἄ κ η ς, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι

5. Ἐνάλογη εἶναι ἡ διατήρηση καὶ τοῦ μετωπικοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου (Πίν. 66β) μὲ τὸ ὄχρὸ στιχάρι καὶ τὸ μονόχρωμο καστανόμαυρο φαιλόνη. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατεῖ λεπτὸ μαρτυρικὸ σταυρὸ καὶ μὲ τὸ ἄλλο, σκεπασμένο ἀπὸ τὸ φαιλόνη καὶ τὴν ἄκρα τοῦ ὠμοφορίου, διάλιθο εὐαγγέλιο. Καστανόμαυρα εἶναι τὰ λίγα μαλλιά τοῦ φαλακροῦ Ἁγίου, σταρόχρωμη ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ μακροῦ ὄστεώδους προσώπου, μακρὴ, λεπτὴ, γρυπὴ ἡ μύτη, σαρκώδη τὰ χεῖλη, πεταχτὰ τὰ αὐτιά, καστανὲς οἱ σκιάς, ἀραιὸ, κοντὸ, βαθυκάστανο τὸ γένι, στοχαστικὸ, ἔντονο καὶ ἐπίμονο τὸ βλέμμα. Τὰ φῶτα στὸ μέτωπο δηλώνονται μὲ λεπτές, παράλληλες, ἐλαφρὰ καμπύλες γραμμές, ὅπως στὴν τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Νικολάου (β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ.) τοῦ ὁμώνυμου ναοῦ καὶ χωριοῦ κοντὰ στὴ Μονεμβασία⁸⁰, στὴν τοιχογραφία τοῦ Θεολόγου (13ος αἰ.) τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὸ Κρανίδι-Ἐρμιόνη⁸¹ καὶ τοῦ Προδρόμου, Ἁγίου Νικολάου καὶ Ἁγίου Ἐρμολάου στὸ ναὸ Ἁγίων Ἀναργύρων (1265) Κηπούλας⁸². Κατὰ τὸν τύπο τοῦ προσώπου ὁ Χρυσόστομος θυμίζει τὸν ἴδιο Ἅγιο τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Διροῦ⁸³, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μυστρᾶ⁸⁴ καὶ ἴσως πιὸ πολὺ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Λαθρινοῦ Νάξου⁸⁵ (τέλος 13ου αἰ.) ἂν καὶ στὴν τελευταία παράσταση ὁ Ἅγιος εἰκονίζεται σὲ στάση 3/4. Καὶ στὶς τρεῖς ὁμοῦς τελευταῖες τοιχογραφίες οἱ χαρακτηριστὲς τοῦ προσώπου ἀποδίδονται φυσιοκρατικότερα, ὅπως αἰφνης ἡ μύτη μὲ ράχη πλατιά. Στὸ Χρυσόστομο τοῦ Ἁγίου Νικητῆ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὠραίου στὴν ἀσκητικότητά του Ἁγίου διακρίνει καλλιγραφία, ποὺ εἶναι συνηθισμένη τὸ 12ο αἰώνα.

6. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρῶμα διακρίνονται ἀμυδρὰ λείψανα καὶ ἄλλων παραστάσεων, ὅπως στὸ Ν τοῖχο, μεταξὺ τοῦ Δ καὶ τῆς δυτικῆς ἐνισχυτικῆς ζώ-

της Μέσα Μάνης, πίν. 72β), Πρόδρομος Μεγάλης Καστάνιας, Χριστὸς λουτροῦ Γεννήσεως (Φανὴ Δροσογιάννη, ὅ.π. πίν. XV), Ἅγιος Νικόλαος Γλέζου, Χριστὸς (Ἄγγελικὴ Σταυροπούλου-Μακρῆ, ὅ.π. πίν. 27), Ἅγιος Νικόλαος τῆς Μαρούλαινας στὴ Μεγάλη Καστάνια, Χριστὸς Ἐμμανουήλ (ΠΑΕ 1980 ὑπὸ δημοσίευση).

Ἐπὶ τὴν ἄλλη Λακωνία πρόχειρο παράδειγμα ὁ Χριστὸς τοῦ Μεσοπεντήκοστου στὸν Ἅγιο Νικόλαο (β' μισὸ 13ου αἰ.) Ἁγίου Νικολάου Μονεμβασίας (N. B. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, πίν. 13β).

80. Ὁ Ἰδιος, ὅ.π. πίν. 10α.

81. ΑΔ 22 (1967) Μέρος Β'1, Χρονικά, πίν. 30β καὶ σ. 23.

82. Βλ. πιὸ πάνω ὑποσ. 22. Τὰ φῶτα στὶς τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων δὲν εἶναι γραμμὲς καμπύλες.

83. Βλ. πιὸ πάνω ὑποσ. 43.

84. Mary N. Drandaki, Mistra, Athens, 1959 εἰκ. 4. Γιὰ τὴ χρονολόγηση ἀπὸ τὸ 1270 - 1285 βλ. Μ. Χατζηδάκη, Νεώτερα γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τέχνη τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρᾶ, ΔΧΑΕ περίοδ. Δ', τόμ. Θ' (1977 - 1979), 175.

85. N. B. Δρανδάκης, Εἰκονογραφία τῶν τριῶν ἱεραρχῶν, Ἰωάννινα, 1969, πίν. 10β. Γιὰ τὸ μνημεῖο βλ. σ. 24 - 26 ὑποσ. 47.

νης, χαμηλά σὲ ὄλο τὸ πλάτος τοῦ τοίχου μόνο ὁ Ἄρχάγγελος Γαβριήλ⁸⁶ μὲ κατάκοσμο αὐτοκρατορικό ἔνδυμα καὶ τεράστια, ἀπλωμένα φτερά ἐρυθροποῦ χρώματος. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι φαίνεται νὰ κρατεῖ σφαίρα. Ἐπάνω εἰκονιζόταν ἡ Βαῖοφόρος. Πίσω ἀπὸ τὸ ζῶο μὲ τὰ μάτια ποῦ μοιάζουν ἀνθρώπινα ἀκολουθοῦν τὸ Χριστὸ οἱ Ἄπόστολοι Πέτρος καὶ Θωμᾶς, μορφὲς ραδινές, χωρὶς σωματικὸ ὄγκο⁸⁷ μὲ μικρὰ κεφάλια. Παιδικὴ μορφὴ χαμηλά, κοντὰ στὸ μπροστινὸ ἄνετο πόδι τοῦ ζώου, σκύβει πρὸς τὰριστερά. Στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς παραστάσεως σώζονται ἀπὸ τὸ στέρνο καὶ κάτω δυὸ μορφές Ἑβραίων. Ἀριστερά, πίσω ἀπὸ τὸν Πέτρο ἀσκόμορφος, ἐρυθροπόδης βράχος.

Στὸ μέτωπο τῆς Α ἐνισχυτικῆς ζώνης, ποῦ βλέπει πρὸς τὸ ἱερό, διατηρεῖται κόσμημα. Στὸν κάμπο πολὺ λεπτές ταινίες σχηματίζουν σειρὰ ρόμβων⁸⁸ κι ἀνάμεσά τους γωνίες. Ἀπὸ τὴ μέση κάθε πλευρᾶς τοῦ ρόμβου ἐξέχουσες πρὸς τὰ μέσα γραμμὲς διαγράφουν χιαστὸ σχῆμα.

7. Στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικήτα τῆς Κηπούλας οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ ἀπόηχοι ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ 12ου αἰῶνα εἶναι πολλοί: οἱ λεπτές, γρυπές, μακρὲς Κομνήνειες μύτες, τύποι προσώπων, τὰ φῶτα ἀπὸ πλατιῆς ταινίες στὸ μέτωπο τοῦ Παύλου τῆς Ἀναλήψεως (Πίν. 62β), ὅσο κι ἂν εἶναι παρακινδυνευμένη ἢ διαπίστωση ἐξ αἰτίας τῶν φθορῶν τῆς τοιχογραφίας. Ἐν τούτοις οἱ πολὺ μακρὲς γρυπές μύτες μὲ τὴ λεπτὴ ράχη ἀπαντοῦν καὶ κατὰ τὸ 13ο αἰ., ὅπως π.χ. στὴν Ἁγία Ἄννα Ἀμαρίου⁸⁹, στὸν Ἅγιο Πέτρο στὰ Καλύβια Κουβαρᾶ⁹⁰, Πρὸδρομο Καστάνιας⁹¹, στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους Κηπούλας (1265), στὴν Ἀγήτρια⁹². Καὶ τὸ φωτισμὸ τῶν προσώπων κατὰ ἐπίπεδα καὶ ἐπιφάνειες συναντᾶ κανεὶς ἀπὸ τὸ Nerezi⁹³ ὡς τὸ Θεολόγο τῆς

86. Στὴν ἴδια περίπου θέση ἔχει ζωγραφιστεῖ ὁ Ἄρχων Μιχαήλ στὸ πρῶτο στρώμα (13ου αἰ.) τῆς Ἁγιά-Σωτήρας στὸν Καλόπυργο τοῦ Δρυ (Ν. Β. Δ ρ α ν δ ἄ κ η ς, Ἔρευνα εἰς τὴν Μάνην, ΠΑΕ 1975, σ. 191 καὶ πίν. 173β).

87. Καὶ στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους Κηπούλας (1265) πολλὲς μορφές εἶναι πολὺ λεπτές καὶ ψηλές, ἄσαρκες.

88. Στὶς τοιχογραφίες τῆς Σερβίας καὶ τῆς Μακεδονίας, ποῦ περιλαμβάνεται στὴ Γιουγκοσλαβία, εἶναι συνηθισμένο κόσμημα τοῦ 14ου αἰ. σειρὰ (συνεχομένων ὁμως) ρόμβων, ποῦ ἐγκλείουν καὶ πλαισιώνονται ἀπὸ φωτικὰ στοιχεῖα, Zagorka Janc, Ornaments in the Serbian and Macedonian frescoes from the XIIth to the middle of the XVth century, Belgrad, 1961, πίν. XX 61 - 63, XI 68, 69, XII 70, 71, 73 - 76, XIII 77, 78, 82, XV 89 - 93.

89. Βλ. ΔΧΑΕ περ. Δ' τόμ. Ζ' (1973 - 1974), πίν. 9.

90. Nafsika Coumbaraki-Panselino, ὅ.π. πίν. 10, 11, 21α.

91. Φανὴ Δροσογιάννη, ὅ.π. πίν. X.

92. ΠΑΕ 1977 Α', πίν. 135α.

93. R. Hamann-MacLean und Horst Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Giessen, 1963, εἰκ. 35, 39, 43, 44.

Βέροιας⁹⁴ (ἀρχές 13ου) κι ἀκόμη στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Κούνενι (1284) Κρήτης⁹⁵. Στὸ δεξιὸ ὄμο ἐνδὸς Ἀγγέλου (Πίν. 63α) πρὸς τὸ βραχίονα τὸ φῶς διαγράφει σχῆμα ἀχλαδιοῦ, ἐν τούτοις πολὺ πιὸ σχηματοποιημένου καὶ ἀναιμικοῦ ἀπὸ τὰ ὅμοια σχήματα ποὺ ἀπαντοῦν π.χ. στὸν Ἅγιο Μαρδάριο τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη τῆς Καστοριάς⁹⁶. Στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικήτα ἢ μορφὴ τοῦ σχήματος μοιάζει μ' αὐτὸ ποὺ βλέπομε στὸν κῶδ. 12 (13ου αἰ.) τῆς Μονῆς Διονυσίου⁹⁷, ἂν καὶ στὶς μικρογραφίες αὐτὲς τὸ σχῆμα διαγράφεται καθαρότερα.

Στὸ στήθος τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (Πίν. 65β) οἱ πτυχὲς τοῦ στιχαρίου διαμορφώνουν ἐνάλληλες ἐλλείψεις, ἀσθενικὲς ἀναμνήσεις ἀνάλογων πτυχῶσεων στὴ Staraya Ladoga⁹⁸, στὰ Λαγουδερά⁹⁹, στὴν Ἐγκλειστρα Νεοφύτου¹⁰⁰.

Ἡ πτυχολογία παρὰ τοὺς ἀρχαϊσμοὺς καὶ τὶς ξεθωριασμένες μιμήσεις παλαιῶν σχημάτων δὲν παρουσιάζει τίποτε ἀπὸ τὶς ὑπερβολὲς τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ.¹⁰¹ Ὁ τρόπος ποὺ ἀποδίδονται οἱ «πλισεδωτὲς» πτυχὲς στὰ ἐνδύματα τῶν Ἀποστόλων (Πίν. 62α) μοιάζει πολὺ μὲ τρόπους ἀντίστοιχους στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Ροδιάς Ἄρτας¹⁰².

Ὁ κυματισμὸς τῆς παρυφῆς τοῦ ἱματίου ἀπὸ τὸ δεξιὸ πρὸς τὸ ἀριστερὸ πόδι τοῦ δεύτερου ἀπὸ τὰριστερὰ Ἀποστόλου (Πίν. 62α) θυμίζει τὸν κυματισμὸ

94. M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture murale du XIIIe s. en Grèce*, ὁ.π. εἰκ. 7 καὶ σ. 63.

95. Κ. Λασσιθιωτάκης, Δύο ἐκκλησίες στὸ Νομὸ Χανίων, ΔΧΑΕ περ. Δ, τόμ. Β (1960 - 1961), πίν. 25,1.

Βλ. ἀκόμη καὶ εἰκόνα ἐνθρονῆς Βρεφοκρατούσης τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης τῆς Washington (ὄψιμου 13ου αἰ.), D. T. Rice, *Byzantine Painting: The Last Phase*, London, 1968, εἰκ. 67.

96. Σ. Πελεκανίδης, Καστορία, πίν. 56β. Βλ. στὸν ἴδιο ναὸ καὶ Ἀγγέλου, ὁ.π. πίν. 61. Βλ. ἀκόμη στοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους Θεοδώρου τοῦ Λημναίου, ὁ.π. πίν. 2β.

97. Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Α', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1973, εἰκ. 32, 33, 34.

98. D. T. Rice, *Byzantine Painting: The Last Phase*, εἰκ. 24.

99. A. Stylianoῦ - J. A. Stylianoῦ, *The painted Churches of Cyprus*, σ. 79 εἰκ. 34, σ. 80 εἰκ. 35.

100. Οἱ Ἰδιοί, ὁ.π. σ. 125 εἰκ. 57, σ. 132 εἰκ. 62.

101. Βλ. τοὺς πίν. 62α, 63, 65α.

102. M. Chatzidakis, ὁ.π. εἰκ. 2. Ὁ Χατζηδάκης, ὁ.π. σ. 61 χρονολογεῖ τὶς τοιχογραφίες τῆς Ροδιάς ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 13ου αἰ.

Κι ἄλλους ὅμοιους τρόπους ἀποδόσεως μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσει συγκρίνοντας μὲ φωτογραφίες κ.ἄ. τοιχογραφιῶν τοῦ ἴδιου ναοῦ, ποὺ ὑπάρχουν στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Βλ. τοὺς ἀριθ. 92 - 34, 92 - 36 (Ἀνάληψη) 92 - 10 (Κοίμησις), 92 - 37 (Εἰσόδια). (Ἄς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι τὰ πρόσωπα στὸν Ἅγιο Νικήτα, τὰ περισσότερα, εἶναι ἀρχαῖκά, ἂν συγκριθοῦν μὲ τὶς μορφὲς τῆς Ροδιάς). Παλιότερα παρόμοιους κυματισμοὺς στὶς παρυφῆς ἐνδυμάτων καὶ ἀμφίων συναντᾶμε καὶ στὴ Μαυριώτισσα, Σ. Πελεκανίδης, ὁ.π. πίν. 64, 65, 67.

μανδύα μορφής της Mileseva¹⁰³. Στη Μιλέσεβα όμως φαίνεται ο κυματισμός φυσικός, γιατί ο Άγιος άνασηκώνει τὸ χέρι, ἐνῶ ἐδῶ δὲ ξέρομε τί γινόταν, καθὼς ἡ τοιχογραφία κατὰ τὸ ἄνω τμήμα της ἔχει πέσει. Ἀκόμη μπορεῖ ἡ κυματιστὴ παρυφὴ νὰ παραβληθεῖ πρὸς τὴν ἀπόληξη τοῦ ἱματίου τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ δεξιὰ κοντὰ στὸ Χριστὸ Ἀπόστολου τῆς Ἀπιστίας τοῦ Θωμᾶ τῆς Σοπότσανη¹⁰⁴.

Δὲ γεννᾶται, νομίζω, ἀμφιβολία πὼς οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικήτα ἀνάγονται στὸ 13ο αἰώνα. Συνηγοροῦν ἡ ἀπόπειρα ἀποδόσεως ὄγκου στὸν ὦμο ἐνὸς ἀπὸ τοὺς Ἀγγέλους τῆς Ἀναλήψεως (Πίν. 63α) καὶ στὴ ρίζα τοῦ δεξιοῦ μηροῦ τοῦ Ἁγίου Διακόνου Στεφάνου (Πίν. 65β) κι ἀκόμη ἡ ἔκφραση τῶν συναισθημάτων τοῦ φόβου στὰ μάτια τῆς Πλατυτέρας (Πίν. 61α) γιὰ τὸ μέλλον προφανῶς τοῦ Γιοῦ της, τῆς ἀφοσιώσεως στὸ πρόσωπο τοῦ Ἁρχοντος Μιχαήλ (Πίν. 65α), ἡ ἔκφραση τοῦ στοχασμοῦ στὰ μάτια τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (Πίν. 66β) καὶ τοῦ ὑπερήφανου ἠθους στὴ μορφὴ τοῦ Ἁγίου Διακόνου Στεφάνου (Πίν. 66α).

Τὸ ἀναρτημένο Ἅγιο Μανδῆλιο, ἂν πράγματι, ὅπως εἶναι πολὺ πιθανό, εἰκονιζόταν στὸ μέτωπο πάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα, ἡ προχωρημένη εἰκονογραφικὴ διαπραγμάτευση τοῦ Ἁρχοντος Μιχαήλ ὁ ὁποῖος τὸ πλαισίωνε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ συγκρίσεις πὸ ἐγιναν πὸ πάνω πρὸς ἄλλα ἔργα τοῦ β' μισοῦ τῆς 13ης ἑκατονταετίας, ὀδηγοῦν, ἂν δὲν κάνω λάθος, στὸ συμπέρασμα πὼς οἱ τοιχογραφίες τοῦ β' στρώματος τοῦ Ἁγίου Νικήτα πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἔργα, παρὰ τὸν ἀρχαϊσμό τους, τοῦ τρίτου τέταρτου τοῦ 13ου αἰώνα. Ἡ ποιότης των εἶναι ἀρκετὰ καλὴ καὶ ἡ ἰδιομορφία των, ἂν συγκριθοῦν πρὸς τὰ ἄλλα γνωστὰ σύγχρονα ἔργα τῆς περιοχῆς, μαρτυρεῖ τὴ μεγάλη ποικιλία πὸ παρουσιάζει ἡ ἐντοίχια ζωγραφικὴ στὴ Μάνη κατὰ τὸ 13ο αἰώνα.

N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

103. G. Millet - A. Frolov, *La peinture du Moyen - age en Yougoslavie I*, Paris, 1954, πίν. 75, 3.

104. D. T. Rice, *Byzantine Painting: The Last Phase*, ἔγρ. πίν. X.

R É S U M É

LES FRESQUES DE LA DEUXIÈME COUCHE DE PEINTURES DE SAINT-NICÉTAS A KIPOULA

(PL. 61-66)

La petite église à nef unique voûtée de Saint-Nicétas à Kipoula du Magne conserve des traces de deux couches de fresques. La première doit remonter au 10ème siècle, car elle ressemble à la peinture de Saint-Pantéléimon de Boularii (991/2). Dans l'article qui suit nous allons parler de la deuxième couche.

Le cul-de-four de l'abside ne conserve que la tête de la Vierge (Pl. 61a) et le tympan oriental l'archange Michel et quelques traces de Saint Mandylion très probablement (Pl. 65a). Sur la voûte en berceau du Sanctuaire, le Christ de l'Ascension (Pl. 61b), quatre anges (Pl. 63a-b, 64a) soutenant la mandorle et quelques apôtres (Pl. 62a-b). Sur le côté nord-est les saints Chrysostome et Étienne (Pl. 65b, 66a-b). Les fresques bien qu'elles soient archaïques peuvent être datées du 3ème quart du 13ème siècle. L'expression des sentiments (le regard effrayé de la Vierge, la figure de Michel pleine de dévouement, le recueillement méditatif de Chrysostome), quelques analogies iconographiques avec des œuvres de cette période, l'éclairage de certains visages, les plis des vêtements (Pl. 62a), ainsi que le souci de représenter les volumes (Pl. 63a, 65b) orientent vers cette date.

Les fresques de la deuxième couche de peintures de Saint-Nicétas, d'une qualité assez bonne en comparaison avec d'autres peintures contemporaines du Magne, trahissent la variété qui caractérise la peinture de cette région au 13ème siècle.

N. B. DRANDAKIS

Ἅγιος Νικήτας Κηπούλας.
Ἡ κεφαλὴ τῆς Πλατυτέρας.
Ὁ Χριστὸς τῆς Ἀναλήψεως.

Ἅγιος Νικήτας Κηπούλας. α. Βόρειο ἡμιχόριο τῆς Ἀναλήψεως (ἐπάνω, κεφαλὲς Ἀποστόλων ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη τοῦ α' στρώματος). β. Τὸ σωζόμενο τμήμα ἀπὸ τὸ νότιο ἡμιχόριο τῆς Ἀναλήψεως.

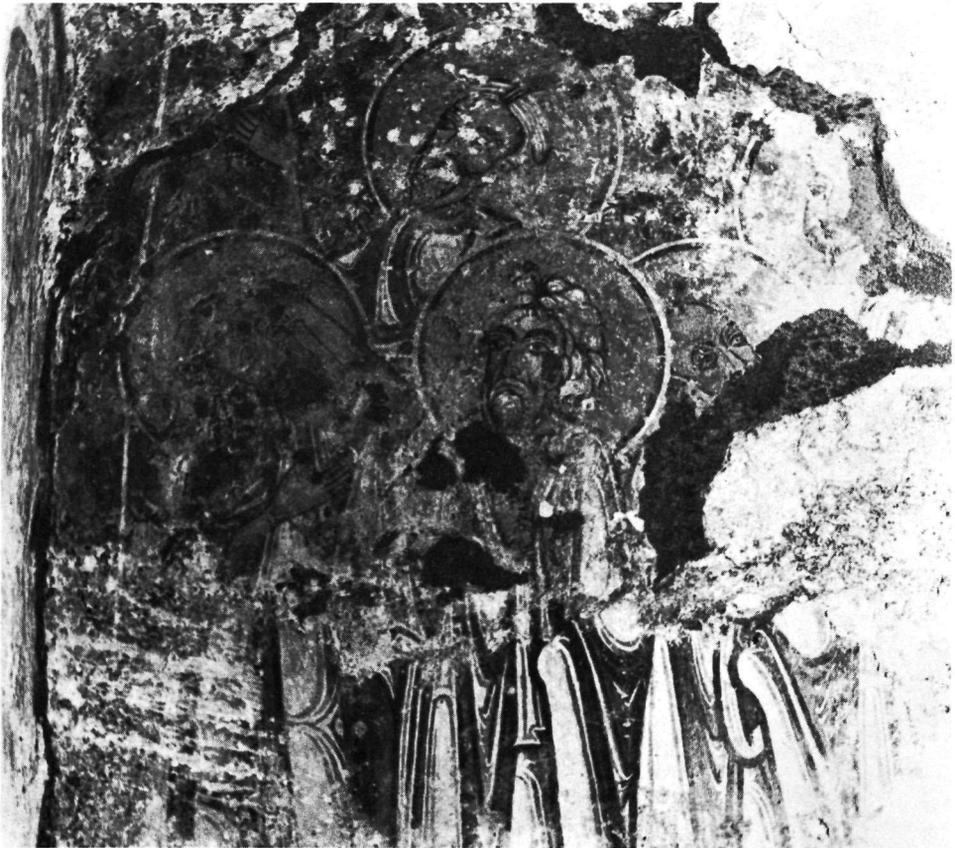

Άγιος Νικήτας Κηπούλας. α. Ὁ ΒΑ ἄγγελος τῆς Ἀναλήψεως. β. Ὁ ΒΑ ἄγγελος τῆς Ἀναλήψεως.

α. Άγιος Νικήτας Κηπούλας.
Ὁ ΝΔ ἄγγελος τῆς Ἀναλήψεως.

β. Προφήτης Ἡλίας Ἀμπύσολα.
Τμήμα ἡμιχορίου τῆς Ἀναλήψεως.

Άγιος Νικήτας Κηπούλας. α. Άρχων Μιχαήλ και υπόλειμμα Άγίου Μανδηλίου.
β. Άγιος Χρυσόστομος και Στέφανος.

Ἅγιος Νικήτας Κηπούλας. α. Ἅγιος Στέφανος, λεπτομέρεια τοῦ Πίν. 65β. β. Χρυσόστομος, λεπτομέρεια τοῦ Πίν. 65β.